

RAZVOJ GRADA OD KASNE ANTIKE PREMA SREDNJEM VIJEKU: DUBROVNIK, SPLIT, TROGIR, ZADAR – STANJE ISTRAŽENOSTI

Razvoj grada na prelasku iz antike u rani srednji vijek najlošije je osvijetljena faza u sveukupnom procesu poleogeneze na području Hrvatske. Iako je hrvatska antička arheologija istražila velik dio važnih gradova, cjelovito istraženih urbanih naselja još uvijek nema, čime je proučavanje rano-srednjovjekovne faze gradova s antičkom jezgrom, kao i daljnjeg prenošenja antičke urbanističke tradicije prema srednjem vijeku znatno otežano.

U radu se donosi povijesni pregled istraživanja važnih za razumijevanje poleogeneze odabranih gradova. Pregledom ključnih urbanističkih elemenata nastojalo se ocrtati pojedinu razvojnu fazu, od antike, kasne antike i ranog srednjeg vijeka do zrelog srednjeg vijeka. Ključnim urbanističkim elementima smatra se raspored uličnih pravaca, položaj religijskog i profanog središta grada, organizacija i raspored prvih biskupskih sklopova, raspored ostalih sakralnih objekata, organizacija obrambenog pojasa i pripadajućih fortifikacijskih elemenata.

Gradove Zadar i Trogir povezuje izrazito duga kontinuirana urbanistička tradicija, pri čemu se mora izdvojiti grčko porijeklo Trogira. Split i Dubrovnik pripadaju skupini gradova koji u kasnoj antici tek formiraju svoju urbanu strukturu, ali se pri tom pozivaju na antičku tradiciju obližnjih rimskih kolonija, Salone i Epidaurum.

KLJUČNE RIJEČI: *Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, urbanizam, kasna antika – rani srednji vijek – srednji vijek, stanje istraženosti*

Urbani život na istočnoj obali Jadrana traje već više od dva tisućljeća, na mnogim mjestima u neprekinutom kontinuitetu od prapovijesti do danas. Pitanje kontinuiteta, što u temelju svojeg značenja podrazumijeva neprekinuti razvoj i organizaciju života na određenom području, iz-

URBAN DEVELOPMENT FROM LATE ANTIQUITY TO THE MIDDLE AGES: DUBROVNIK, SPLIT, TROGIR, ZADAR – THE STATE OF RESEARCH

The development of towns during the transition from Classical Antiquity to the Early Middle Ages is the least known stage in the entire poleogenesis process on the territory of Croatia. Although Croatian Classical archaeology has researched a number of significant towns, there are still no completely excavated urban settlements. This makes the study of the early mediaeval stage of towns with a Classical Antiquity nucleus and the transmission of the Classical Antiquity urban tradition into the Middle Ages rather difficult.

The paper gives a historical overview of campaigns significant in understanding the poleogenesis of selected towns. The objective of providing an overview of key urban elements was to depict the individual development stages from Classical Antiquity, Late Antiquity and the Early Middle Ages to the High Middle Ages. The key urban elements include the distribution of streets, the position of the religious and secular centres of towns, the organisation and distribution of the first episcopal complexes, the distribution of other sacral structures, and the organisation of the defensive belt and accompanying fortification elements.

The towns of Zadar and Trogir have extraordinarily long and continuous urban traditions. It is important to point out the Greek origin of Trogir. Split and Dubrovnik belong to a group of towns which only started forming their urban structure in Late Antiquity, though based on the models of the Classical Antiquity tradition of the nearby Roman colonies of Salona and Epidaurum.

KEY WORDS: *Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, urban development, Late Antiquity – Early Middle Ages – Middle Ages, state of research*

Life in towns along the eastern Adriatic coast has been present for more than two millennia, and in many places it has continued since the prehistoric period. In the study of their poleogenesis, an extraordinarily important, but often also rather complex question is that of continuity, which de-

nimno je važno u proučavanju poleogeneze, no nerijetko je dosta složeno.¹

Životni kontinuitet u gradovima poput Zadra ili Trogira odvijao se u relativno mirnim uvjetima. Velike kulturno-povijesne promjene izazvane seobama naroda, počevši od prvih narušavanja granica rimskog Carstva do naseljavanja Hrvata, nisu bile presudne za njihov razvoj. Promjene u organizaciji života bile su neizbježne, no za razliku od stanovništva mnogih antičkih gradova rimske provincije Dalmacije, Zadrani i Trogirani nisu bili prisiljeni napuštati svoje gradove i tragati za novim utočištem.

Split i Dubrovnik pripadaju skupini gradova koji u kasnoj antici tek formiraju svoju urbanu strukturu, pa u tom slučaju ne bi bilo moguće govoriti o fizičkom kontinuitetu iz antike prema srednjem vijeku. Mate Suić ih je svrstao u kategoriju gradova s naslijeđenim kontinuitetom iz antike, budući i Split i Dubrovnik baštine urbanu tradiciju napuštenih gradova, Salone (Solin) odnosno Epidaura (Cavtat), ali ne i njihov geografski položaj.²

Vrhunac razvoja antičkih gradova na istočnoj obali Jadrana ostvaren je tijekom stabilizacije rimske vlasti u Iliriku, u prvoj polovini I. stoljeća. To je razdoblje posljednjih opiranja autohtonog stanovništva koje je postupno prihvatilo rimsku vlast, a vrlo brzo i rimski način života. Podizanje gradova na osvojenim područjima, ili još češće transformacija zatečenih naselja od kojih su mnoga već bila na visokom stupnju razvoja,³ ključni su elementni u procesu romanizacije. Cjelovita izgradnja po principu rimskog *urbs quadrata* u većini slučajeva nije bila moguća, pa se pravilni arhitektonski sklopovi svojstveni rimskom gradu uglavnom prilagođavaju zatečenim prostornim odnosima.⁴

U većini gradova na našoj obali Jadrana antička ulična mreža može se samo naslutiti, budući su se u kasnijim fazama razvoja prostor-

notes the continual development and organisation of life in a certain area.¹

The continuity of life in towns such as Zadar or Trogir went on relatively calmly. Large cultural-historical changes caused by the migrations of peoples, beginning with the first disruptions on the borders of the Roman Empire to colonisation by the Croats, were not decisive in their development. Changes in the organisation of life were unavoidable, but unlike the inhabitants of numerous ancient towns in the Roman Province of Dalmatia, the citizens of Zadar and Trogir were not forced to leave their towns and search for a new place of refuge.

Split and Dubrovnik belong to a group of towns which only started forming their urban structures in Late Antiquity. As a result, in their cases it is not possible to talk of physical continuity from Classical Antiquity to the Middle Ages. Mate Suić has categorised them as towns with a continuity inherited from Classical Antiquity, since both Split and Dubrovnik inherited the urban tradition of deserted towns (the former that of *Salona* /Solin/ and the latter that of *Epidaurum* /Cavtat/), but not their geographical positions.²

The peak in the development of Classical Antiquity towns on the eastern Adriatic coast occurred in the course of the stabilisation of Roman power in Illyricum in the first half of the 1st century. This was a period of fading resistance by the indigenous population, which gradually accepted Roman rule, and also the Roman way of life. The establishment of towns in occupied areas and the more frequent transformation of existing settlements, many of which had already reached a high level of development,³ were key elements in the Romanisation process. Integral construction based on the principle of the Roman *urbs quadrata* was in most cases not possible, with the result that regular architectural complexes, typical of Roman towns, were mostly adjusted to the found spatial relations.⁴

In most of the towns in the Croatian part of the Adriatic, the Classical Antiquity street grid can only

1 Razmišljanja o problemu kontinuiteta iz antike prema srednjem vijeku vidi kod: N. CAMBI, 1999, 107-116.

2 M. SUIĆ, 2003, 384-385. O specifičnom kontinuitetu gradskog nasljeđa na primjerima Splita i Dubrovnika vidi: Ž. RAPANIĆ, 1995, 63-70; Ž. RAPANIĆ, 1995a, 7-13. U nastavku Suićevih i Rapanićevih dostignuća zaključke o kasnoantičkom gradu na Jadranu vidi kod: M. KATIĆ, 2003, 523-527; M. KATIĆ, 2003a, 449-455.

3 M. SUIĆ, 2003, 83.

4 W. MULLER, G. VOGEL, 1999-2000, 215. Grad Pula najčešće se navodi kao izniman primjer grada s kontinuitetom iz predrimskog razdoblja koji je kroz rimsko i sva nadolazeća povijesna razdoblja sačuvao autohtonu prostornu organizaciju: M. SUIĆ, 2003, 217.

1 For opinions on the problem of continuity from Classical Antiquity towards the Middle Ages, see: N. CAMBI, 1999, 107-116.

2 M. SUIĆ, 2003, 384-385. For the specific continuity of urban heritage in the examples of Split and Dubrovnik, see: Ž. RAPANIĆ, 1995, 63-70; Ž. RAPANIĆ, 1995a, 7-13. See also M. KATIĆ, 2003, 523-527 and M. KATIĆ, 2003a, 449-455.

3 M. SUIĆ, 2003, 83.

4 W. MULLER & G. VOGEL, 1999-2000, 215. The city of Pula is frequently given as an excellent example of a town with continuity from the pre-Roman period which kept its autochthonous spatial organisation throughout the Roman period and the historical periods that followed: M. SUIĆ, 2003, 217.

ni odnosi u urbanim jezgrama znatno mijenjali. Uz karakterističnu pojavu srednjovjekovnog sužavanja komunikacija te zakrivljivanja strogo ortogonalnih pravaca, nova urbanistička koncepcija je podrazumijevala i mijenjanje položaja glavnih urbanih sadržaja.⁵ Ipak, mnogi gradovi održavali su urbanističku koncepciju iz rimskog doba, šireći se na zadanim prostornim pravcima kroz cijeli srednji vijek, ali i kasnije.

Na primjeru Trogira, čiji kontinuitet urbanog življenja traje još od vremena grčke kolonizacije Jadrana, a upravo kao srednjovjekovna komuna dostiže iznimne kulturne domete, može se uočiti poštivanje uličnog rasporeda iz antičkog doba.⁶ Očuvanost rimske ulične mreže ponajbolje dolazi do izražaja u povijesnoj jezgri Zadra, gdje se i danas prepoznaje vjerna slika ortogonalno položenih uličnih pravaca, tek neznatno izmijenjenih u odnosu na izvornu širinu rimskih ulica.⁷

Napuštanje stroge pravilnosti arhitektonskih oblika prepoznatljivo je obilježje kasnoantičkog urbanizma. Tako se, na primjer, odstupanje od posve pravilnog tlocrta u oblikovanju Dioklecijanove palače pripisuje kasnoantičkoj tendenciji ka svjesnom narušavanju klasičnih ideala u rimskoj arhitekturi, iako unutrašnja dispozicija i artikulacija palače odražavaju ideju klasičnog *urbs quadrata*.⁸ Kasnoantički urbanizam, na čijim temeljima počiva srednjovjekovni grad, ipak nije samo odraz umjetničke tendencije tog vremena. Organizaciju života u kasnoantičkom gradu pratile su nove političke prilike u Carstvu, gdje je, počevši od prvih provala germanskih naroda u drugoj polovini II. stoljeća na dalje, obrana granica postala glavnom brigom rimske politike.⁹ Promjena vrhovne politike izazvala je promjene i u nižim upravnim sferama, a poglavito u organizaciji gradske uprave, što se izravno odrazilo na karakter i fizičku strukturu gradova.¹⁰

Neizostavan faktor u formiranju kasnoantičkog grada je kršćanska religija, čiji značaj posebno dolazi do izražaja nakon Teodozijeve edikta, u posljednjoj četvrtini IV. stoljeća, kada kršćanstvo

be guessed at, as at later development stages spatial relations in urban centres changed significantly. Along with the phenomenon of narrowing the communications and curving the stringently orthogonal directions, which was characteristic of the Middle Ages, the new urban concept also involved a change in the position of the main urban contents.⁵ Nevertheless, many towns maintained the urban concept of the Roman period, expanding along default spatial routes throughout the Middle Ages and later.

In Trogir, which has experienced urban continuity since the times of the Greek colonisation of the Adriatic, and which reached extraordinarily high cultural standards, particularly as a mediaeval community, the street distribution of the Classical Antiquity period is evident.⁶ The preservation of the Roman street grid is best seen in the historical nucleus of Zadar, where even today an authentic picture of orthogonally set streets is evident, which has changed only slightly in relation to the original width of the Roman streets.⁷

The abandonment of strictly regular architectural forms is a typical characteristic of Late Antiquity town-planning. For example, the abandonment of the regular layout when designing Diocletian's Palace is assigned to the Late Antiquity tendency to consciously disrupt the classical ideals in Roman architecture, although the interior disposition and articulation of the Palace reflect the idea of a classical *urbs quadrata*.⁸ However, Late Antiquity town-zoning, on the foundations of which the mediaeval town lies, is not only a reflection of contemporaneous artistic trends. The organisation of life in Late Antiquity towns was accompanied by a new political situation in the Empire, as from the first invasions of Germanic peoples in the second half of the 2nd century onwards, defending the borders had become the main preoccupation of Roman policy.⁹ A change in leadership policy also resulted in a change in the lower administrative spheres, particularly in the organisation of town administration, which had a direct impact on the character and physical structure of towns.¹⁰

An unavoidable factor in the formation of Late Antiquity towns was the Christian religion, the meaning

5 N. CAMBI, 1999, 109.

6 N. CAMBI, 1980, 952.

7 N. CAMBI, 1999, 110, bilj. 22; M. SUIĆ, 2003, 212.

8 M. SUIĆ, 2003, 358.

9 M. SUIĆ, 2003, 342: objašnjenje novih političkih i ekonomskih prilika u Carstvu nalazi se u poglavlju o inovacijama kasne antike, str. 341-375.

10 O procesu municipalne dekadencije u kasnoj antici također vidi: M. SUIĆ, 2003, 344-345.

5 N. CAMBI, 1999, 109.

6 N. CAMBI, 1980, 952.

7 N. CAMBI, 1999, 110, note 22; M. SUIĆ, 2003, 212.

8 M. SUIĆ, 2003, 358.

9 M. SUIĆ, 2003, 342. An explanation of the new political and economic situation in the Empire is found in the chapter on late Antique innovations, pp. 341-375.

10 On the process of municipal decay in Late Antiquity, see also: M. SUIĆ, 2003, 344-345.

postaje jedinom državnom religijom. Kršćanski kompleksi se podižu na posebnim gradskim prostorima, daleko od položaja poganskog kulturnog mjesta, tvoreći tako nove ključne točke u prostornoj organizaciji grada. No, prilagođavanje novim društveno-političkim prilikama razlikovalo se od grada do grada, pa je i ovo opće pravilo o podizanju kršćanskih sklopova popraćeno nizom iznimki na koje nailazimo i u gradovima duž istočne obale Jadrana, pa tako i u odabranim primjerima Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika.

Visok stupanj istraženosti urbanih aglomeracija iz antičkog razdoblja, preduvjet je proučavanju ranosrednjovjekovne faze gradova s antičkom jezgrom.¹¹ Iako je hrvatska antička arheologija istražila velik dio važnih gradova, cjelovito istraženih urbanih naselja još uvijek nema.¹² Pažnja prvih istraživača antičke baštine na području današnje Dalmacije uglavnom je bila usmjerena na pojedinačne spomenike, odnosno građevine, među kojima je Dioklecijanova palača svakako zauzimala vodeće mjesto.¹³ Postupnim otkrivanjem čitavih graditeljskih sklopova poput onih u Saloni, ali i ostalim gradovima koji su i u srednjem vijeku nastavili svoju urbanu tradiciju, sve više se počelo razmišljati o razvoju gradova u cjelini.

Svi rezultati dosadašnjih istraživanja antičkog grada na istočnom Jadranu najbolje su predstavljani u Suićevom kapitalnom djelu o genezi antičkog grada.¹⁴ Uslijed nekih recentnih istraživanja došlo se do novih saznanja o kasnoantičkoj poleogenezi kojoj je Suić posvetio samo jedno, pretposljednje poglavlje, kao svojevrsni uvod u problematiku koja prelazi granice razvoja antičkog grada i vodi prema novoj ključnoj fazi, prema ranosrednjovjekovnom gradu. Kasnoantička i ranosrednjovjekovna transformacija gradova s antičkom tradicijom odvijala se u specifičnim uvjetima i oblicima koji nisu ni približno dovoljno istraženi. Naime, u proučavanju ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Dalmaciji najviše se odmaklo u obradi crkvene arhitekture, dok je profano graditeljstvo vrlo malo

of which is particularly evident after Theodosius's Edict in the last quarter of the 4th century, as Christianity became the sole state religion. Christian complexes were built in special town spaces, far from the sites of pagan places of worship, creating new key points in the spatial organisation of towns. However, the adaptation to new social and political circumstances differed from town to town, so that even a general rule regarding the construction of Christian complexes is accompanied by a number of exceptions, which are also encountered in other towns along the eastern Adriatic coast besides Zadar, Trogir, Split and Dubrovnik.

A precondition for the study of the early mediaeval development phase of towns with Classical Antiquity nuclei is a highly developed stage in the excavation of urban agglomerations from the Classical Antiquity period.¹¹ Although Croatian Classical Antiquity archaeology has excavated a significant part of important towns, there are still no urban settlements that have been fully excavated.¹² The attention of the first researchers of Classical Antiquity heritage in the territory of present-day Dalmatia was mostly directed at individual monuments and structures, among which Diocletian's Palace certainly occupied a leading position.¹³ The gradual discovery of entire architectural complexes, such as those in Salona and other towns which had continued their urban tradition throughout the Middle Ages, resulted in more frequent considerations of the development of towns in general.

All the results of past excavations of Classical Antiquity towns in the eastern Adriatic are best presented in Suić's important work on the genesis of Classical Antiquity towns.¹⁴ Owing to certain more recent campaigns, new facts on Late Antiquity poleogenesis have come to light, to which Suić devoted only one (the penultimate) chapter. This serves as an introduction beyond the development of Classical Antiquity towns to a new key phase: the early mediaeval town. The late antique and early mediaeval transformation of towns with Classical Antiquity traditions occurred under specific conditions which have not been sufficiently researched. For example, the study of early mediae-

11 M. SUIĆ, 2003, 100: ranosrednjovjekovne gradove u Dalmaciji Suić dijeli na dvije osnovne grupe: 1. ranosrednjovjekovni gradovi koji kontinuiraju iz antike; 2. novoosnovani gradovi, podignuti u ranom srednjem vijeku bez kontinuiteta prethodnog antičkog grada.

12 M. SUIĆ, 2003, 33.

13 Kronološki sažetak važnijih podataka i događaja vezanih uz Dioklecijanovu palaču u Splitu vidi u: DIOKLECIJANOVA PALAČA, 1994, 11.

14 M. SUIĆ, 2003.

11 M. SUIĆ, 2003, 100. Suić divided early mediaeval towns in Dalmatia into two basic groups: 1. early mediaeval towns continued from Classical Antiquity; 2. newly founded towns, built in the Early Middle Ages, without the continuity of a previous Classical Antiquity town.

12 M. SUIĆ, 2003, 33.

13 For a chronological summary of more important data and events regarding Diocletian's Palace in Split, see: DIOKLECIJANOVA PALAČA, 1994, 11.

14 M. SUIĆ, 2003.

istraženo.¹⁵ U "povijestima" više obalnih gradova pisalo se i o ranim stoljećima, pa tako i o ranom srednjem vijeku,¹⁶ no strukturalni razvoj gradova opisivan je samo usputno, u kraćim ulomcima. Takvu situaciju bi trebala promijeniti detaljna urbanološka istraživanja koja su se šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća intenzivno provodila u gradovima poput Dubrovnika ili Splita, a nastavljaju se i danas. Pod novijim slojevima su utvrđeni mnogi materijalni ostatci koji bi uz pomoć povijesnih izvora trebali doprinijeti stvaranju ispravne predodžbe o ranosrednjovjekovnom gradu.

Osamdesetih godina prošlog stoljeća na veliko se raspravljalo o postanku grada Dubrovnika, odnosno o njegovoj najranijoj urbanoj fazi. Rasprave su bile potaknute neočekivanim arheološkim otkrićem ispod dubrovačke barokne katedrale. Istraživanja su obavljena u sklopu radova na obnovi grada i sanaciji spomenika oštećenih potresom,¹⁷ a vodio ih je Josip Stošić.¹⁸ Pored očekivanih ostataka romaničke katedrale stradale u potresu 1667. godine, otkriveni su ostatci starije građevine, po svoj prilici također katedrale, datirane u VI. stoljeće (Sl. 1). Taj se podatak nije podudaraao s dotadašnjim teorijama o postanku najranijeg gradskog naselja na mjestu današnjeg Dubrovnika. Popularna povijesna interpretacija osnutka Raguzija, prema kojoj su prvo gradsko naselje podigli izbjegli stanovnici Epidaura sklonivši se pred navalom Slavena u obližnje utvrđenje (*castrum*) nad teško dostupnim hridinama, više nije imala smisla.¹⁹ Poznato je da crkvena organizacija kršćanstva, prvenstveno

val architecture in Dalmatia is most advanced in terms of church architecture, while profane architecture has been investigated to a much lesser extent.¹⁵ Historical chronicles of several coastal towns also mention the early centuries, including the Early Middle Ages,¹⁶ but the structural development of towns is only mentioned in brief fragments in passing. Detailed urbanological research carried out in the 1960s and '70s in towns such as Dubrovnik and Split, which has continued up to the present, should change the situation. Under the more recent layers, numerous material remains have been identified which, with the help of historical sources, should contribute to the forming of an accurate picture of early mediaeval towns.

In the 1980s, there was extensive discussion on the origin of the town of Dubrovnik, i.e. its earliest urban phase. The discussion was encouraged by an unexpected archaeological discovery under Dubrovnik's baroque cathedral. The excavations were conducted as part of work on the reconstruction of the town and the renovation of monuments damaged in an earthquake,¹⁷ and were directed by Josip Stošić.¹⁸ Next to the expected remains of the Romanesque cathedral destroyed in the 1667 earthquake, the remains of an older structure were unearthed, most probably also a cathedral, dated to the 6th century (Fig. 1). This fact did not coincide with contemporary theories on the origin of the earliest urban settlements on the location of present-day Dubrovnik. A popular historical interpretation of the origin of Ragusium, according to which the first urban settlement was established by refugees from Epidaurum who had escaped to the nearby fort (*castrum*) on well-protected cliffs, ceased to make any sense.¹⁹ It is

15 T. MARASOVIĆ, 1980, 99.

16 Među poznatije "povijesti" obalnih dalmatinskih gradova spadaju one Grge Novaka – *Povijest Splita* i *Povijest Dubrovnika* (G. NOVAK, 1928; G. NOVAK, 1972; G. NOVAK, 2003). O ranosrednjovjekovnoj i srednjovjekovnoj povijesti gradova Zadra i Trogira dosta je pisala Nada Klaić – *Povijest Trogira* i *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine* (N. KLAJČ, 1967; N. KLAJČ, I. PETRICIOLI, 1976; N. KLAJČ, 1985).

17 *Obnova Dubrovnika* 1979-1989. Izdanje o desetoj obljetnici potresa – 15. travanj 1979., Zagreb, 1989 – iznesene su sve faze radova na obnovi, od utvrđivanja štete, do konzervatorskih zahvata.

18 J. STOŠIĆ, 1986, 241-248. Iscrpniji prikaz nalaza sa znanstvenom interpretacijom vidi u: J. STOŠIĆ, 1988, 15-37.

19 Ta je interpretacija utemeljena na djelu (točnije prijepisu izvornika) bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta, *De administrando imperio liber*, napisanog u X. stoljeću. Djelo se smatralo vjerodostojnim povijesnim izvorom zbog konkretnih i sadržajnih informacija, iako je uočena kronološka nepodudarnost određenih podataka – car je provalu Slavena na epidauritansko područje smjestio u sredinu V. stoljeća – *Constantinos Porphyrogenito VII*, 2003, glava XXIX, 69-71.

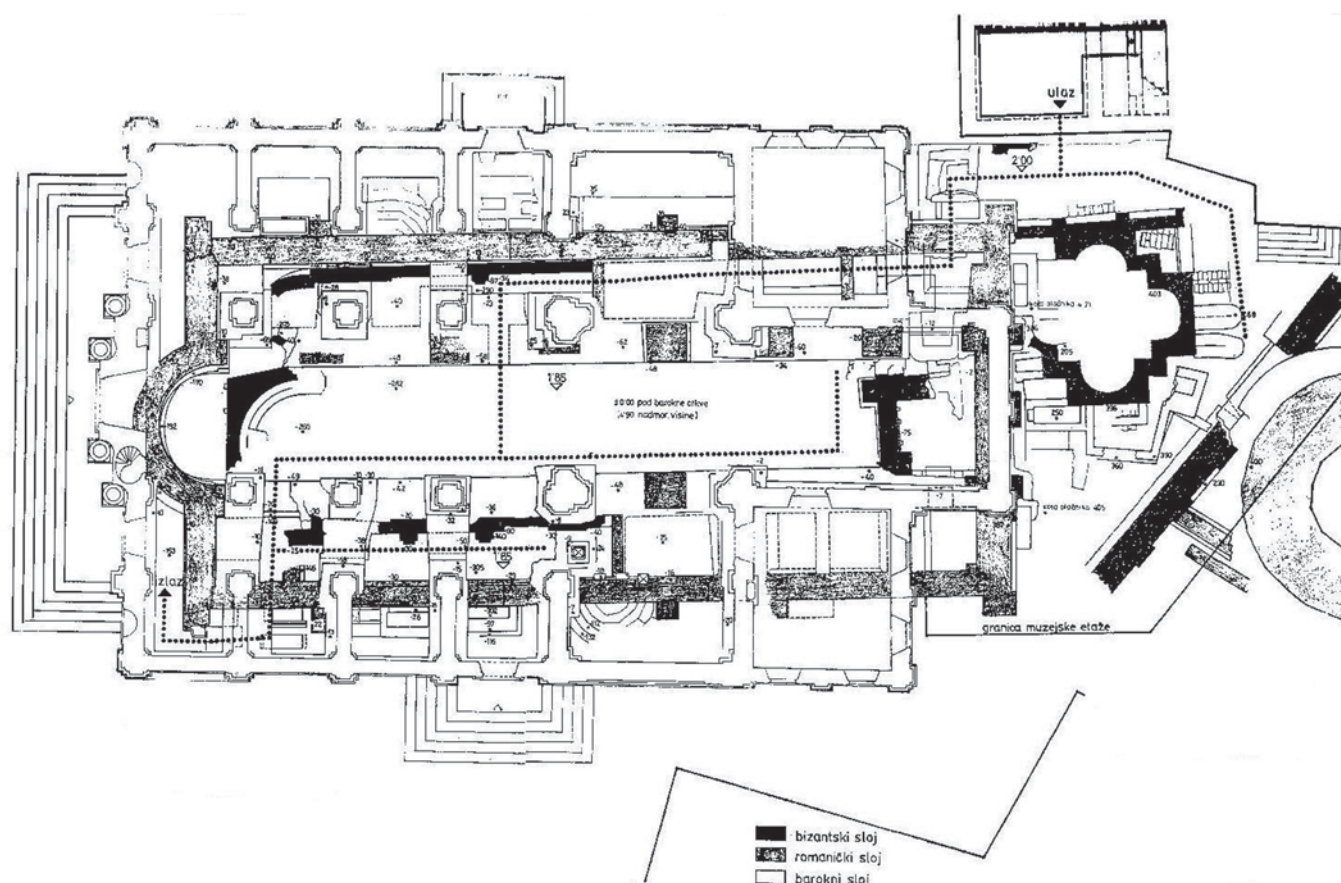
15 T. MARASOVIĆ, 1980, 99.

16 Among the more famous chronicles of coastal Dalmatian towns are those by Grga Novak: *Povijest Splita* ("A History of Split") and *Povijest Dubrovnika* ("A History of Dubrovnik") – (G. NOVAK, 1928; G. NOVAK, 1972; G. NOVAK, 2003). Also, Nada Klaić has written quite extensively about the early mediaeval and mediaeval history of Zadar and Trogir – *Povijest Trogira* ("A History of Trogir") and *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine* ("Zadar in the Middle Ages up to 1409"): N. KLAJČ, 1967; N. KLAJČ, I. PETRICIOLI, 1976; N. KLAJČ, 1985.

17 *Obnova Dubrovnika* ("The Reconstruction of Dubrovnik") 1979-1989. A volume published on the occasion of the tenth anniversary of the earthquake of 15 April 1979 (Zagreb 1989) which includes all the phases of reconstruction work, from damage assessment to conservation work.

18 J. STOŠIĆ, 1986, 241-248. For a more detailed presentation of finds, including a scientific interpretation, see: J. STOŠIĆ, 1988, 15-37.

19 This interpretation is based on the work (i.e. a transcript of the original) of the Byzantine Emperor Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio liber*, written in the 10th century. The work was considered an authentic historical source because of the concrete and meaningful information it contained, although a

SL. I. / FIG. I.

Dubrovnik, prikaz razvojnih faza starijih crkava pod baroknom katedralom (J. STOŠIĆ, 1988).

Dubrovnik, illustration of the development stages of the older churches under the baroque Cathedral (J. STOŠIĆ, 1988).

podjela biskupija, slijedi antičku organizaciju civilne područne vlasti. Njezin značaj u kasnoj antici znatno opada, pa Crkva u mnogočemu nadomješta razlomljenu državnu organizaciju. U tom bi smislu naselje s katedralom, poput Raguzija doista trebalo biti gradsko središte, odnosno naselje s određenim središnjim funkcijama čiji dometi moći prelaze područje zidina kojima se grad opasivao.²⁰

Nalaz katedrale, međutim, nije rasvijetlio problem odnosa rimskog Epidaura i ranosrednjovjekovnog Raguzija, odnosno njihove međusobne povezanosti kojoj se oduvijek pridavala velika pažnja. Sve je izglednije da postanak jednog, a odumiranje drugog naselja nije strogo povezano. Baveći se, između ostalog, poleogenezom u kasnoj antici i

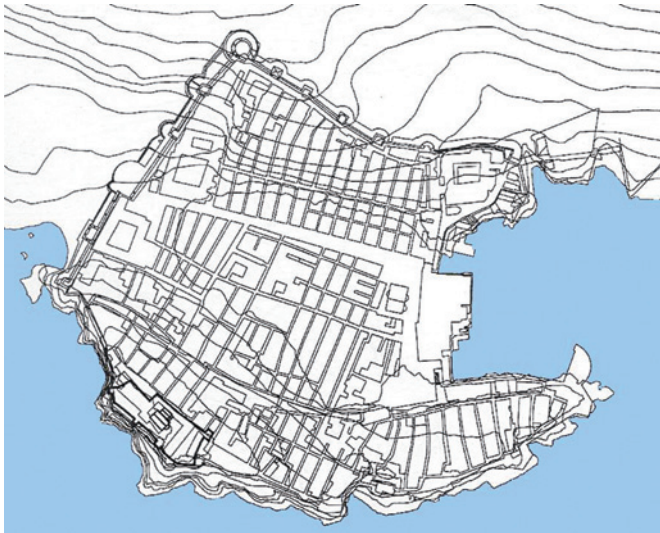
known that the ecclesiastical organisation of Christianity, primarily the division into dioceses, was based on the Classical Antiquity organisation of local civilian rule. Its importance in Late Antiquity significantly decreased, and the Church in many aspects replaced the fractured state organisation. In this sense, a settlement with a cathedral such as Ragusium really should be an urban centre, i.e. a settlement with certain central functions, the power of which went beyond the area surrounded by the town walls.²⁰

However, the cathedral find did not clarify the problem of the relationship between Roman Epidaurum and early mediaeval Ragusium, i.e. their interconnectedness, to which a lot of attention had been given. It seems to be more and more probable that

20 M. PRELOG, 2003, 117-118.

chronological inconsistency in certain data has been identified: the Emperor dated the invasion of the Slavs in the Epidaurum region to the middle of the 5th century. *Constantinos Porphyrogennito VII*, 2003, Chapter XXIX, 69-71.

20 M. PRELOG, 2003, 117-118.

Sl. 2. / FIG. 2.

Dubrovnik, plan povijesne jezgre s naznakom položaja kasnoantičkog kaštela – ishodišta kasnijeg grada (Ž. PEKOVIĆ, 1998, 33).

Dubrovnik, plan of the historical nucleus with the position of the Late Antiquity castellum marked – the starting point for the later town (Ž. PEKOVIĆ, 1998, 33).

ranom srednjem vijeku, Željko Rapanić je u više navrata upozorio na doslovno povezivanje sudbina ovih dvaju gradova.²¹ Odumiranje antičkog Epidaurum sasvim sigurno je doprinijelo razvoju Raguzija, odnosno naselja koje mu je prethodilo.²² Velik dio Epidauritanaca vjerojatno se i naselio u njemu, no u kojoj mjeri je to stanovništvo uistinu gradilo *Ragusium*, još uvijek nije razjašnjeno. Otkriće bizantske katedrale svakako je ključan pomak u razotkrivanju najranijeg gradskog naselja, čijih ostataka zasigurno ima još, duboko pod današnjom razinom povijesne jezgre Dubrovnika.²³

Prilikom istraživanja prostora dubrovačke katedrale radovi su prošireni i na prostor Bunićeve poljane gdje su također otkriveni važni ostatci obrambene arhitekture. Za kasnoantičku fazu razvoja grada najvažniji je zid koji se dijagonalno proteže zapadno od katedrale, u dužini od 30 m. Zapadni dio zida je vidljivo nadograđivan u ranom srednjem vijeku, dok se na njegovom istočnom dijelu raspoznaje odgovarajuća kasnoantička tehnika zidanja. Riječ je o segmentu kasnoantičkog kaštela, zasad najstarijem fortifikacijskom zidu unutar perimetra grada²⁴ (Sl. 2).

Arheoloških potvrda "ranog" Dubrovnika bilo je puno prije sustavnih arheoloških istraživanja. Na njih je još krajem pedesetih godina upozoravao

the establishment of the latter and the demise of the former are not necessarily connected. In his study of, among other things, poleogenesis in Late Antiquity and the Early Middle Ages, Željko Rapanić has several times pointed to the too literal associating of the destinies of the two towns.²¹ The demise of Classical Antiquity Epidaurum without doubt contributed to the development of Ragusium.²² A large number of Epidauritans probably settled in it, but the extent to which the population really built Ragusium has not been clarified yet. The unearthing of the Byzantine cathedral is certainly a key step forward in uncovering the earliest urban settlement, whose remains certainly still lay deep beneath the present-day level of the historical nucleus of Dubrovnik.²³

As part of the excavations of Dubrovnik Cathedral, works were extended to the Bunićeva Poljana area, where important remains of defence architecture were unearthed. The wall, which is the most important element in the Late Antiquity stage of the town's development, stretches diagonally west of the Cathedral for a length of 30 m. The western part of the wall was visibly extended in the Early Middle Ages, while in its eastern part a late Antique construction technique can be recognised. This is a segment of the Late Antiquity *castrum*, so far the oldest fortification wall found within the town perimeter (Fig. 2).²⁴

The archaeological confirmation of 'early' Dubrovnik came much earlier than systematic archaeological excavations. It had been pointed out as early as the end of the 1950s by Cvito Fisković. By examining a whole series of early Christian fragments

21 Ž. RAPANIĆ, 1989, 339-345; D. MILINOVIĆ, 1997, 130-131.

22 Najraniji poznati spomen naziva *Ragusium* (*Rausium*) nalazi se u Kozmografiji Anonimnog Ravenjanina koja je datirana oko 600. godine – Vidi: S. ČAČE, 1997, 84-95.

23 Točnije, to su potvrdila i daljnja istraživanja na području dubrovačke povijesne jezgre, koja su se provodila od devedesetih godina na dalje.

24 J. STOŠIĆ, 1986, 241-242; I. ŽILE, 1997, 107; I. ŽILE, 2000, 337-343.

21 Ž. RAPANIĆ, 1989, 339-345; D. MILINOVIĆ, 1997, 130-131.

22 The earliest mention of the name Ragusium (*Rausium*) is found in the Ravenna Cosmography by an anonymous author, dated around AD 600. See: S. ČAČE, 1997, 84-95.

23 To be more precise, this has also been confirmed by further excavations in Dubrovnik's historical nucleus since the 1990s.

24 J. STOŠIĆ, 1986, 241-242; I. ŽILE, 1997, 107; I. ŽILE, 2000, 337-343.

Cvito Fisković. Donoseći čitav niz starokršćanskih ulomaka s područja povijesne jezgre grada, upozorio je na postojanost organiziranog gradskog naselja prije VII. stoljeća, odnosno prije legendarnog napuštanja Epidaura i bjega tamošnjeg stanovništva.²⁵ Tim se starokršćanskim ulomcima nije davala prevelika pažnja, pa se tumačenje dubrovačke najranije povijesti i dalje oslanjalo na raznovrsne povijesne izvore, od kojih neki graniče s mitom.²⁶

Otkriće kasnoantičke, po svojim oblicima bizantske katedrale u Dubrovniku, zbunilo je istraživače, poglavito pobornike teorije o razvoju prvog gradskog naselja tek nakon doseljenja Epidauritanaca. Već nakon prvih rezultata istraživanja dubrovačke povijesne jezgre bilo je jasno kako se o nastanku grada više neće moći suditi na temelju slijepog vjerovanja povijesnim izvorima.²⁷

Prve reakcije na otkriće najstarije dubrovačke katedrale bile su raznolike. Mnogi autori nisu bili skloni izričitom povezivanju katedrale s postojanjem formiranog gradskog naselja. Tako je i sam voditelj arheoloških istraživanja u svojoj prvoj izjavi zadržao stav da je Dubrovnik nastao nakon doseljenja Epidauritanaca, a veličinu otkrivene katedrale vezao je uz svijest o budućoj veličini grada.²⁸ Prema mišljenju Vinka Foretića, čija se tumačenja postanka Dubrovnika ponajviše oslanjaju na povijesne izvore, nalaz subsele u apsidi bazilike nije nužno potvrda katedralne crkve, odnosno biskupskog sjedišta²⁹ (Sl. 3). Svoje mišljenje je argumentirao povijesnim podatcima o biskupu Florenciju koji se krajem VI. stoljeća još uvijek navodi kao epidauritanski biskup. Taj je podatak, budući da dolazi iz službenih crkvenih zapisa,³⁰ unio opravdanu sumnju oko funkcije dubrovačke bazilike. Željko Rapanić je ponudio uvjerljivo objašnjenje takve situacije, utemeljeno na usporedbi sa situacijom u Splitu gdje je split-

from the territory of the historical nucleus of the town, he was able to point to the existence of an organised urban settlement before the 7th century, i.e. before the legendary abandonment of Epidaurum by its inhabitants.²⁵ However, these early Christian fragments were not sufficiently taken care of, with the result that the interpretation of the earliest history of Dubrovnik has continued to rely upon diverse historical sources, some of which verge on myth.²⁶

The discovery in Dubrovnik of a Late Antiquity cathedral, which in terms of its form was a Byzantine cathedral, confused scholars, particularly supporters of the theory of the development of the first urban settlement only after the immigration of the Epidauritans. After the first results of the Dubrovnik historical nucleus excavations, it was already clear that it would not be possible any more to make assumptions concerning the origins of the town on the basis of blindly trusting historical sources.²⁷

The first reactions to the discovery of the oldest Dubrovnik cathedral were diverse. Many authors were not inclined to explicitly connect the cathedral with the existence of a town settlement. Thus, even the archaeological campaign director in his first statement still asserted that Dubrovnik came into being after the settlement of the Epidauritans, while he connected the size of the unearthed cathedral with an awareness of the future size of the town.²⁸ According to the opinion of Vinko Foretić, whose interpretations of the origin of Dubrovnik mostly rely upon historical sources, the subseleum find in the basilica's apse is not necessarily the confirmation of a cathedral church, i.e. an episcopal see²⁹ (Fig. 3). He supported his opinion with historical data on Bishop Florentius, who near the end of the 6th century is still mentioned as the Epidauritan Bishop. Since the data originate from official church papers,³⁰ it has (and with good reason) cast doubt on the function of the Dubrovnik basilica. Željko Rapanić offered

25 C. FISKOVIĆ, 1959, 53-57. O starokršćanskim ostatcima na širem prostoru grada Dubrovnika također vidi: I. ŽILE, 1997, 97-119.

26 O pisanim povijesnim izvorima najranije prošlosti Dubrovnika vidi: V. FORETIĆ, 1988, 9-13; R. KATIČIĆ, 1997, 39-73.

27 U novije vrijeme više pažnje se posvećuje tumačenju povijesnih izvora, poglavito onih koji govore o sudbini gradova na našoj obali. Vidi: N. CAMBI, 2003, 103-111.

28 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 116: autor donosi pregled objavljenih saznanja i stavova oko arheoloških nalaza pod katedralnim sklopom u Dubrovniku.

29 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 117.

30 Riječ je o pismima pape Grgura I iz 592. i 597. godine koje je uputio solinskom nadbiskupu, a između ostalog spominju Florencija, biskupa epidauritanske crkve – Ž. RAPANIĆ, 1988, 47.

25 C. FISKOVIĆ, 1959, 53-57. For early Christian remains from wider Dubrovnik area see I. ŽILE, 1997, 97-119.

26 For written historical sources on the earliest past of Dubrovnik, see: V. FORETIĆ, 1988, 9-13; R. KATIČIĆ, 1997, 39-73.

27 Recently, more attention has been given to the interpretation of historical sources, particularly those concerning the destiny of towns along the Croatian coast. See: N. CAMBI, 2003, 103-111.

28 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 116. The author gives an overview of the published facts and opinions regarding archaeological finds under the cathedral complex in Dubrovnik.

29 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 117.

30 These concern letters from Pope Gregory I in AD 592 and 597 to the Archbishop of Solin, which among other things also mention Florentius, the Bishop of the Epidauritan church. Ž. RAPANIĆ, 1988, 47.

SL. 3. / FIG. 3.

Dubrovnik, ostatci kasnoantičke katedrale, dio apside sa subselijem (I. ŽILE, 2000).

Dubrovnik, remains of the Late Antiquity cathedral, part of the apse with a subsellium (I. ŽILE, 2000).

ski metropolit zadržao svoj stari naziv i titulirao se kao salonitanski.³¹ Mogućnost da se srodna situacija dogodila i u Raguziju, odnosno da je tamošnji biskup zadržao stari tradicionalni naziv epidauritanskog biskupa, čini mu se vrlo izglednom.

U određenim segmentima zanimljivu, ali znanstveno teško dokazivu interpretaciju o napuštanju Epidaura te osnutku Dubrovnika, ponudio je Vladimir Koščak, koji pretpostavlja postojanje starog (rimskog) Epidaura i "novog" Epidaura koji se razvio pod padinama Srđa, nakon što je starije naselje potpuno stradalo u potresu sredinom IV. stoljeća.³² Prema Koščakovoj teoriji grad *Epidau-*

a convincing explanation of the situation, based on a comparison with the situation in Split, where the Split metropolitan kept his old name and was given the title of Salonitan.³¹ The possibility that the same thing also happened in Ragusium, i.e. that the Ragusian bishop kept the old, traditional title of the Epidauritan bishop, seemed highly likely to him.

Vladimir Koščak offered an interpretation of the desertion of Epidaurum and founding of Dubrovnik that was interesting in parts, but which was insufficiently supported. He assumed the existence of an old (Roman) Epidaurum and a "new" Epidaurum developed on the slopes of Srđ after the older settlement had been completely destroyed in an earthquake in the middle of the 4th century.³² According to Koščak's theory, the town of Epidaurum, allegedly destroyed in the 7th century, was not a former Roman colony, but a "new" Epidaurum, from which Ragusium later developed, while the Roman Epidau-

31 Ž. RAPANIĆ, 1988, 47.

32 V. KOŠČAK, 1997, 5-38. Također vidi: Ž. RAPANIĆ, 1988, 43-44. Rapanić smatra kako Koščakove pretpostavke i zaključke na njima utemeljene, ne bi trebalo ozbiljnije uzimati u obzir, budući da graniče sa znanstvenom fantastikom.

31 Ž. RAPANIĆ, 1988, 47.

32 V. KOŠČAK, 1997, 5-38. See also: Ž. RAPANIĆ, 1988, 43-44. Rapanić believes that Koščak's assumptions and the conclusions derived from them should not be taken seriously, as they verge on the fantastic.

rum koji je u VII. stoljeću navodno razoren, nije nekadašnja rimska kolonija, već "novi" Epidaur iz kojeg se kasnije razvija Raguzij, dok je rimski Epidaur napušten puno prije ikakvih provala barbara, vjerojatno uslijed neke prirodne katastrofe.

Devedesetih godina XX. stoljeća provedena su nova arheološka istraživanja na području grada (nažalost, ponovo potaknuta obnovom uslijed ratnog stradavanja Dubrovnika), čiji rezultati idu u prilog teoriji da je naselje iz kojega je izrastao Raguzij, u kasnoj antici živjelo puninom tadašnjeg duhovnog života.³³ Novi nalazi su obogatili i proširili sliku o kasnoantičkom, ali i ranosrednjovjekovnom gradu. Pod ostatcima crkve sv. Bartula (izvorno sv. Kuzma i Damjan), koja zauzima jugozapadni kut Biskupske palače, otkriven je kasnoantički zid koji odgovara segmentu kasnoantičkog kaštela na Bunićevoj poljani.³⁴ Pored nalaza u južnom predjelu današnje povijesne jezgre Dubrovnika, koji se smatra nukleusom daljnjeg razvoja grada, ostatci kasnoantičkih građevina otkriveni su i na sjevernom dijelu grada. Ispod predromaničke podnice crkve Preobraženja Kristovog (lokalnog naziva Sigurata), na predjelu Prijeko, otkrivena je prva kasnoantička sakralna građevina³⁵ (Sl. 4). Svi ti nalazi, uključujući naravno i nalaze pod katedralom i Bunićevom poljanom, negiraju ustaljeno mišljenje kako je širenje naselja izvan fortifikacijske jezgre Kaštela (*castellum*), koja se nalazila na zapadnom rubu pojasa grebena, započelo tek u X. stoljeću.³⁶

Treba spomenuti i značajne doprinose urbanizmu Dubrovnika koji su ostvareni još pedesetih godina XX. stoljeća, puno prije prvih sustavnih arheoloških istraživanja gradske jezgre. Studije dubrovačkog istraživača Lukše Beritića još i danas čine osnovno polazište svim istraživanjima prostornog razvoja Dubrovnika.³⁷

Iako se temelje na arhivskim podacima i povijesnim izvorima, donose važne rezultate koji bi zasigurno bili veći da je autor raspolagao spoznajama iz arheoloških istraživanja kakve imamo danas.³⁸ Nešto kasnije, sedamdesetih godina XX. stoljeća, važan doprinos tumačenju poleogeneze Dubrovnika

had been deserted long before any invasions of barbarians, probably due to a natural catastrophe.

In the 1990s, new archaeological excavations were conducted in the town (the result of the post-war reconstruction of Dubrovnik), the results of which speak in favour of the theory that the settlement from which Ragusium emerged in Late Antiquity at that time had a full spiritual life.³³ The new finds enriched and enlarged the picture of the Late Antiquity town, but also that of the early mediaeval town. Under the remains of St. Bartholomew's Church (originally St. Cosmos and Damian), occupying the south-western corner of the Bishop's Palace, a Late Antiquity wall was unearthed which corresponds with the segment of the Late Antiquity *castellum* at Bunićeva Poljana.³⁴ In addition to the finds in the southern part of today's historical nucleus of Dubrovnik, which is believed to have been the nucleus of the town's further development, remains of Late Antiquity structures were also uncovered in the northern part of the town. Under the pre-Romanic foundations of the Transfiguration Domini Church (locally called Sigurata), in a location called Prijeko, the first Late Antiquity sacral structure was unearthed³⁵ (Fig. 4). All finds, including of course the finds from under the Cathedral and Bunićeva Poljana, refute the widely-accepted opinion that the expansion of the settlement outside the fortified nucleus of the *castellum*, which was situated on the western margin of the cliff belt, actually began as late as the 10th century.³⁶

Significant contributions to the study of the urban character of Dubrovnik carried out as early as the 1950s should be mentioned. These were long before the first systematic archaeological excavations of the town nucleus. The studies of the Dubrovnik scholar Lukša Beritić have up to the present represented a starting point for any research into the spatial development of Dubrovnik.³⁷

Although they are based on archive data and historical sources, they bring to light significant facts. These would certainly have been even greater if the author had been acquainted with the results of archaeological excavations which we have at our

33 I. ŽILE, 1997, 107-108; I. ŽILE, 2000, 337-346.

34 I. ŽILE, 1997, 107. Izvještaj o arheološkim iskopavanjima u Biskupskoj palači vidi kod: I. FISKOVIĆ, 1993, 8-12.

35 I. ŽILE, 2000, 338-339; Više o istraživanjima i obnovi crkve vidi kod: I. FISKOVIĆ, 1996, 58-81; Ž. PEKOVIĆ, I. ŽILE, 1999.

36 M. PRELOG, 2003, 68.

37 L. BERITIĆ, 1956, 15-83; L. BERITIĆ, 1958; L. BERITIĆ, 1962, 217-263.

38 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 11-10.

33 I. ŽILE, 1997, 107-108; I. ŽILE, 2000, 337-346.

34 I. ŽILE, 1997, 107. For a report on archaeological excavations in the Bishop's Palace, see: I. FISKOVIĆ, 1993, 8-12.

35 I. ŽILE, 2000, 338-339. For more about the excavations and church reconstruction, see: I. FISKOVIĆ, 1996, 58-81; Ž. PEKOVIĆ, I. ŽILE, 1999.

36 M. PRELOG, 2003, 68.

37 L. BERITIĆ, 1956, 15-83; L. BERITIĆ, 1958; L. BERITIĆ, 1962, 217-263.

SL. 4. / FIG. 4.

Dubrovnik, prikaz razvojnih faza pojedinih dijelova grada s oznakom položaja crkvice Sigurata u Prijekom (prema M. Prelogu).

Dubrovnik, illustration of the development stages of individual parts of the town with the position of the little Church of Sigurata in Prijeko marked (based on M. Prelog).

ka dao je i Milan Prelog. Posebno su zanimljive njegove interpretacije Dubrovačkog statuta, u kojem su sadržane brojne odluke o planiranoj izgradnji grada.³⁹ Srednjovjekovni opseg i organizacija gradskog prostora zadržani su do danas. To je rezultat promišljenih regulacijskih zahvata, u čijoj koncepciji se mogu pretpostaviti i stariji utjecaji. Točnije, utjecaji prostorne organizacije ranosrednjovjekovnog ili čak kasnoantičkog naselja.

Imajući na umu sad već potvrđenu kasnoantičku fazu Raguzija, na ulični sustav srednjovjekovnog Dubrovnika osvrnula se i Marija Planić-Lončarić.⁴⁰

disposal today.³⁸ Somewhat later, in the 1970s, an important contribution to the interpretation of the poleogenesis of Dubrovnik was also provided by Milan Prelog. His interpretations of the Dubrovnik Statutes are particularly interesting. These contained numerous decisions on the planned construction of the town.³⁹ The mediaeval scope and organisation of urban space have remained up to the present. This is a result of well thought-out regulations, the concept of which suggests earlier influences, as the spatial organisation of the early mediaeval or even late antique settlement are evident.

Keeping in mind the now confirmed Late Antiquity stage of Ragusium, Marija Planić-Lončarić looked at the street system of mediaeval Dubrovnik.⁴⁰ The author perceives two vertically arranged roads that connected two key points of the Late Antiquity town

39 M. PRELOG, 2003, 21-44; Također vidi: Ž. PEKOVIĆ, 1998, 9.

40 M. PLANIĆ-LONČARIĆ, 1990, 157-168.

38 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 11-10.

39 M. PRELOG, 2003, 21-44. See also: Ž. PEKOVIĆ, 1998, 9.

40 M. PLANIĆ-LONČARIĆ, 1990, 157-168.

Polazište srednjovjekovnog uličnog rastera, autorica prepoznaje u dvjema okomito trasiranim prometnicama koje su povezivale dvije ključne točke kasnoantičkog grada.⁴¹ Naime, Planić-Lončarić smatra kako u VI. stoljeću Dubrovnik nije bio u cijelosti opasan zidinama, a obrana grada se svodila na dvije jake utvrde, jednu na južnoj strani klisure i drugu uz luku i katedralni sklop.⁴² Smatra, također, kako je u srednjovjekovnoj regulaciji grada iz XIII. stoljeća uvažena već postojeća trasa ulica kasnoantičkog porijekla.

Uvažavajući značenje povijesnih izvora, arhivskih podataka i zapisa, treba imati na umu kako je svaka interpretacija razvoja grada bez materijalnih ostataka nepotpuna. Njihova dostupnost u urbanim cjelinama poseban je problem arheologije, poglavito u gradovima s dugom urbanom tradicijom koji ne poznaju oštre povijesne rezove. U takvim je slučajevima i najmanji materijalni ostatak dragocjena potvrda života, a njihovo zanemarivanje u povijesnim interpretacijama može dovesti do velikih zabluda. Tako je uslijed velikog otkrića pod dubrovačkom katedralom Dubravka Beritić zaključila kako bi "trebalo izbrisati sve napisano o postanku Dubrovnika jer se živjelo u tisućgodišnjoj zabludi da je Dubrovnik osnovan u VII. stoljeću."⁴³

Povijest istraživanja umjetnosti i života ranog srednjeg vijeka iznimno je mlada, u odnosu na istraživanja ostalih kulturno-povijesnih razdoblja. Tek se pedesetih godina prošlog stoljeća počelo raspravljati o ranom srednjem vijeku kao specifičnoj razvojnoj fazi koja nije samo bezlični prijelaz iz antike u srednji vijek.⁴⁴ Današnji stupanj istraženosti ranog srednjeg vijeka u zapadnoeuropskim zemljama ne zaostaje mnogo u odnosu na ostala razdoblja, čija tradicija istraživanja traje i po nekoliko stoljeća. U Hrvatskoj je ipak nešto lošije stanje, poglavito po pitanju ranosrednjovjekovnog grada koji je, moglo bi se reći, još uvijek nepoznata kategorija. Unatoč dostatnoj količini povijesnih podataka, ali i materijalnih ostataka samih gradova, još nije napisana niti jedna veća studija koja bi se bavila tim problemom.⁴⁵

as the starting point of the mediaeval street grid.⁴¹ Planić-Lončarić believes that in the 6th century Dubrovnik was not entirely fortified by walls, and that the defence of the town was left to two strongholds, one at the southern side of the cliff, and the other next to the harbour and the cathedral complex.⁴² She also believes that existing Late Antiquity road routes were followed as part of the 13th century regulation of the town.

While respecting the importance of historical sources, archive data and documents, it should be borne in mind that any interpretation of urban development without material remains is incomplete. Their accessibility in urban complexes is a specific problem in archaeology, particularly in towns with long urban traditions which have not experienced sharp historical breaks. In such cases, even the smallest material remains represent a precious confirmation of life, and neglecting them in historical interpretation can lead to great misconceptions. As a result of the great discovery under Dubrovnik Cathedral, Dubravka Beritić concluded that "one should erase anything that has been written on the origin of Dubrovnik because people have lived in a millennium of misconception that Dubrovnik was founded in the 7th century."⁴³

The history of the study of the arts and life of the Early Middle Ages is rather new compared to the study of other cultural-historical periods. Only in 1950s did the discussion start on the Early Middle Ages as a specific development phase which was not simply a flat transition from Classical Antiquity to the Middle Ages.⁴⁴ The present state of the study of the Early Middle Ages in western European countries does not significantly lag behind that of other periods in which there has been a tradition for several centuries. In Croatia, the situation is, however, somewhat worse, particularly regarding the question of early mediaeval towns, which are still something of an unknown category. Despite a sufficient quantity of historical data and material remains of towns, no large study has been written yet that deals with the subject.⁴⁵

41 M. PLANIĆ-LONČARIĆ, 1990, 160. O opstanku kasnoantičke prostorne podloge i tradiciji prostorne organizacije srednjovjekovnog Dubrovnika vidi: I. FISKović, 1994, 109-112.

42 M. PLANIĆ-LONČARIĆ, 1990, 159-160.

43 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 116-117.

44 M. JURKOVIĆ, 1989, 41-48.

45 T. MARASOVIĆ, 1980, 99.

41 M. PLANIĆ-LONČARIĆ, 1990, 160. For survival of Late Antiquity spatial basis and tradition of spatial organization of mediaeval Dubrovnik see I. FISKović, 1994, 109-112.

42 M. PLANIĆ-LONČARIĆ, 1990, 159-160.

43 Ž. PEKOVIĆ, 1998, 116-117.

44 M. JURKOVIĆ, 1989, 41-48.

45 T. MARASOVIĆ, 1980, 99.

SL. 5. / FIG. 5.

Split, pogled iz zraka prema najstarijoj povijesnoj jezgri i srednjovjekovnim proširenjima grada na zapadnoj strani palače (V. POSAVEC, 2007).

Split, aerial view of the historical nucleus of Split and mediaeval extensions of the town on the western side of the Palace (V. POSAVEC, 2007).

Posebno mjesto u proučavanju poleogeneze na istočnoj obali Jadrana pripada gradu Splitu. Jedan od razloga izuzetne važnosti tog grada je dakako njegova antička jezgra. Dioklecijanova palača je najbolje sačuvana i najviše istraživana antička cjelina u Hrvatskoj, čime su ostvareni potrebni temelji za daljnja istraživanja grada koji je iz nje proizašao (Sl. 5).

O Dioklecijanovoj palači piše se već stoljećima, i to uglavnom u smislu izuzetnog graditeljskog ostvarenja, koje je pri tom sačuvalo velik dio svoje izvorne strukture. Međutim, malo se pažnje posvećivalo činjenici da je upravo transformacija Palače u grad omogućila očuvanje njezinih izvornih dijelova.⁴⁶

O izravnoj povezanosti Dioklecijanove palače s postankom grada Splita dosta je pisao Željko

A special position in the study of poleogenesis on the eastern Adriatic coast belongs to the city of Split. One of the reasons for the extraordinary importance of the town is, of course, its Classical Antiquity nucleus. Diocletian's Palace is the best preserved and most researched Classical Antiquity complex in Croatia, and has provided the foundations for further research of the town that emerged from the Palace (Fig. 5).

For centuries, texts have been written on Diocletian's Palace, mostly in the sense of an extraordinary architectural realisation, a large part of the original structure of which has been preserved. Nevertheless, little attention has been given to the fact that it was precisely the transformation of the Palace into a town which enabled the preservation of its original parts.⁴⁶

Željko Rapanić has written extensively on the direct connections between Diocletian's Palace and the origins of the town of Split. Besides the undeniable fact that without the Palace there would have been no Split, Rapanić adds one more important precondition to its origins, which was the loss of Salona. Without going into presumptions concerning a possible chronology, the author concludes that Salona probably would not have decayed if in its direct vi-

46 Literatura o Dioklecijanovoj palači je mnogobrojna, ovom prilikom izdvajam monografije naših autora: F. BULIĆ, LJ. KARAMAN, 1927; J. MARASOVIĆ, T. MARASOVIĆ, 1968; T. MARASOVIĆ, 1995; Literaturu o Dioklecijanovoj palači u izboru Nenada Cambija vidi u: DIOKLECIJANOVA PALAČA, 1994, 69.

46 The literature on Diocletian's Palace is comprehensive. On this occasion, I would like to point to the monographs of the following Croatian authors: F. BULIĆ & LJ. KARAMAN, 1927; J. MARASOVIĆ & T. MARASOVIĆ, 1968; T. MARASOVIĆ, 1995. For literature on Diocletian's Palace selected by Nenad Cambi, see: DIOKLECIJANOVA PALAČA, 1994, 69.

Rapanić. Neosporivoj činjenici da bez Palače ne bi bilo ni Splita, Rapanić je dodao još jedan važan preduvjet njegovom postanku, a to je gubitak Salone. Ne ulazeći u pretpostavke o mogućem povijesnom slijedu, autor zaključuje kako Salona vjerojatno ne bi propala da u neposrednoj blizini nije postojala Palača, kao idealna jezgra nove urbane zajednice.⁴⁷

U svojim radovima o poleogenezi duž obale istočnog Jadrana na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek Željko Rapanić je posebno izdvajao poleogenezu Splita i Dubrovnika, čiji postanak se u strukturalnom smislu razlikuje, ali ih povezuje netipičan način prenošenja urbane tradicije.⁴⁸ Za razliku od gradova poput Zadra ili Trogira koji nasljeđuju i prostor (topički kontinuitet) i duhovne vrijednosti antičkog grada, Split i Dubrovnik su nastali na prenesenom duhovnom naslijeđu i organizaciji života. 2007. godine objavljena je najnovija Rapanićeva knjiga o razvoju Splita, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, u kojoj je velika pažnja posvećena izvornoj funkciji i izgledu Dioklecijanove palače, ali i kulturno-povijesnom kontekstu, političkim mijenama te društvenim elementima koji uvjetuju fizički razvoj gradova, a često bivaju zanemareni.

Pišući o "padu" Salone, kojem je posvećen manji odlomak u knjizi,⁴⁹ Rapanić je još jednom iznio svoj od ranije poznat pristup tom problemu. On zapravo izbjegava termine "propast" ili "pad" Salone smatrajući kako je nakon dolaska Hrvata na područje salonitanskog zaleđa grad bio izložen postupnoj degradaciji, te da nije nepovratno razoren pod navalom barbara.⁵⁰

U spomenutoj studiji o antičkom gradu na istočnom Jadranu Mate Suić se tek dotaknuo teme postanka grada Splita koji je naslijedio urbanu tradiciju Salone.⁵¹ Cijelo poglavlje studije o kasnoantičkom urbanizmu, točnije *Inovacijama kasne antike*, ima karakter uvoda u još uvijek nedovoljno istraženo područje, što je velikim dijelom i bila poruka samog autora. Po pitanju transformacije Dioklecijanove palače u urbanu cjelinu, treba izdvojiti Suićeve konstatacije o Palači kao iznimno pogodnoj podlozi za razvoj gradskog naselja, s

cinity there had not been a palace to provide an ideal nucleus for a new urban community.⁴⁷

In his works on poleogenesis along the eastern Adriatic coast during the transition from Late Antiquity into the Early Middle Ages, Željko Rapanić particularly highlights the poleogenesis of Split and Dubrovnik, whose origins are different in a structural sense, but connected by an atypical manner of transmitting urban tradition.⁴⁸ Unlike towns such as Zadar or Trogir that inherited both the space (topical continuity) and spiritual values of Classical Antiquity towns, Split and Dubrovnik took over the spiritual heritage and organisation of life. In 2007, Rapanić's most recent book on the development of Split, *Od carske palače do srednjovjekovne općine* ("From Imperial Palace to Mediaeval Municipality"), was published. It devotes a lot of attention to the original function and appearance of Diocletian's Palace, but also to the cultural-historical context, political changes and social elements which determined the physical development of towns, but which are often neglected.

Writing about the "fall" of Salona, to which a short paragraph of the book is dedicated,⁴⁹ Rapanić once more expresses his approach to the problem referred to earlier. He in fact avoids the terms "decay" or "fall" in relation to Salona, believing that after the arrival of the Croats in the territory of the Salonitan hinterland, the town was exposed to gradual degradation but was not completely destroyed by barbarian invasion.⁵⁰

In his abovementioned study of Classical Antiquity towns in the eastern Adriatic, Mate Suić only touched upon the origins of the town of Split that were inherited from the urban tradition of Salona.⁵¹ An entire chapter on the study of Late Antiquity urbanism, more precisely of the *Innovations of Late Antiquity*, has the character of an introduction to a still insufficiently explored area, which is by and large the author's message. When it comes to the transformation of Diocletian's Palace into an urban complex, Suić's statements concerning the Palace as an extraordinarily favourable basis for the development of an urban settlement needs to be highlighted, given the fact that in its original concept it at the same time projected the idea of a Classical Antiquity town (*urbs quadrata*) as well as a luxury villa.⁵²

47 Ž. RAPANIĆ, 2007, 139.

48 Ž. RAPANIĆ, 1988, 39-49; Ž. RAPANIĆ, 1995, 63-70; Ž. RAPANIĆ, 1995a, 7-13.

49 Ž. RAPANIĆ, 2007, 137.

50 Ž. RAPANIĆ, 2007, 139; Vidi još: Ž. RAPANIĆ, 1980, 189-213.

51 M. SUIĆ, 2003, 358-360.

47 Ž. RAPANIĆ, 2007, 139.

48 Ž. RAPANIĆ, 1988, 39-49; Ž. RAPANIĆ, 1995, 63-70; Ž. RAPANIĆ, 1995a, 7-13.

49 Ž. RAPANIĆ, 2007, 137.

50 Ž. RAPANIĆ, 2007, 139. See also: Ž. RAPANIĆ, 1980, 189-213.

51 M. SUIĆ, 2003, 358-360.

52 M. SUIĆ, 2003, 358.

obzirom na to da u svojoj izvornoj koncepciji istovremeno reproducira ideju antičkog grada, (*urbs quadrata*) te ideju raskošne vile.⁵²

Baveći se pojedinim segmentima ranosrednjovjekovne arhitekture u Hrvatskoj, poglavito sakralnom arhitekturom, Tomislav Marasović se dotaknuo i problema transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad. On je autor sažetog rada koji se na konkretnom primjeru razvoja Splita izravno bavi transformacijom antičke urbane jezgre u ranosrednjovjekovni grad.⁵³ Osvrnuvši se ukratko na loše stanje istraženosti ranosrednjovjekovnog urbanizma u Hrvatskoj, autor je iznio sažeti pregled graditeljskih zahvata, adaptacija, prenamjena postojećih objekata koji su ključni za transformaciju Palače. Na primjeru Splita predstavio je tri moguća pravca u nastanku ranosrednjovjekovnih gradova s antičkom tradicijom, a koji se lako mogu primijeniti i na ostale gradove: adaptacija postojećih antičkih građevina za nove prostore i namjene, nova gradnja u postojećem antičkom tkivu, te širenje grada izvan područja antičke jezgre.⁵⁴

Početak grada Splita tradicionalno se vezuje uz dolazak izbjeglih Salonitanaca, odnosno prelazak salonitanskih gradskih i crkvenih vlasti u obližnju Palaču, čije su čvrste zidine i obrambene kule bile po mjeri novih prilika. O okolnostima koje su Salonitance navele na bijeg raspravlja se već duže od jednog stoljeća. Rasprava Frane Bulića⁵⁵ sa samog početka XX. stoljeća smatra se polazištem svih kasnije napisanih, čiji broj je do danas narastao gotovo do nepreglednosti.⁵⁶ U svim tumačenjima propasti Salone, činjenica da je ona uistinu prestala biti gradom nikada nije dovedena u sumnju, no oko pitanja kako i kada se to dogodilo još uvijek nema prave suglasnosti.

Dealing with individual segments of early mediaeval architecture in Croatia, particularly sacral architecture, Tomislav Marasović also touches upon the problem of the transformation of the Classical Antiquity nucleus into an early mediaeval town. He is the author of a paper which deals directly with the transformation of Classical Antiquity urban nucleus into early mediaeval town through the concrete example of the development of Split.⁵³ Briefly surveying the poor state of affairs regarding research into early mediaeval urban life in Croatia, the author gives a brief overview of the architectural interventions, adaptations, and conversions of existing structures which were crucial for the transformation of the Palace. Through the example of Split, he introduces three possible ways for the formation of early mediaeval towns with a Classical Antiquity tradition which can easily be applied to other towns: the adaptation of the existing Classical Antiquity structure for new spaces and functions, new constructions in the existing Classical Antiquity fabric, and expanding a town outside the area of the Classical Antiquity nucleus.⁵⁴

The beginnings of the town of Split are traditionally linked to the arrival of refugees from Salona, i.e. the movement of the Salonitan town and church authorities into the nearby Palace, whose firm walls and defensive towers were suitable for the new situation. The circumstances which had forced the Salonitans to seek refuge have been discussed for more than a century. Frane Bulić's paper⁵⁵ at the very beginning of the 20th century is considered to be the starting point for all written discussions that followed, the number of which has grown enormously.⁵⁶ In all interpretations of the decay of Salona, the fact that it had actually ceased to be a town has never been questioned, but as to how and when this happened there has still been no real consensus.

52 M. SUIĆ, 2003, 358.

53 T. MARASOVIĆ, 1980, 99-111. Najnovija Marasovićeva sinteza ranosrednjovjekovne arhitekture i graditeljstva na širem prostoru Dalmacije (*Dalmatia Praeromanica*, vol. I, II, III, Zagreb – Split, 2009–2011) uključuje daljnju razradu važnih urbanističkih pitanja i svakako je treba pridodati domaćoj relevantnoj literaturi o razvoju ranosrednjovjekovnog grada.

54 T. MARASOVIĆ, 1980, 101. O raznovrsnim oblicima kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih adaptacija pojedinačnih građevina antičkog porijekla vidi: T. MARASOVIĆ, 2002, 61-89.

55 F. BULIĆ, 1906. Prijevod izvorne Bulićeve rasprave na talijanskom jeziku iz 1906. godine vidi u: F. BULIĆ, 1984, (ur. N. Cambi), 291-331.

56 Koristan pregled rasprava o padu Salone vidi kod: I. GOLDSTEIN, 1992, 83-95; O godini razorenja Salone vidi: I. MAROVIĆ, 2006, 253-272. – na temelju numizmatičkih nalaza (bizantinski brončani novac pronađen prilikom iskopavanja u istočnom dijelu grada 1979. godine) autor datira razorenje grada nakon 625. godine.

53 T. MARASOVIĆ, 1980, 99-111. The latest work by T. Marasović about early mediaeval architecture in Dalmatia (*Dalmatia Praeromanica*, vol. I, II, III, Zagreb – Split, 2009–2011) includes further analyses of important urbanistic issues and it is imperative to include it into Croatian scientific literature that deals with the development of the early mediaeval town.

54 T. MARASOVIĆ, 1980, 101. For different types of Late Antiquity and early mediaeval adaptation of single Antique buildings see T. MARASOVIĆ, 2002, 61-89.

55 F. BULIĆ, 1906. For a translation of Bulić's original 1906 paper in Italian, see: F. BULIĆ, 1984 (ed. N. Cambi), 291-331.

56 For a useful overview of discussions on the fall of Salona, see: I. GOLDSTEIN, 1992, 83-95. For the year of the destruction of Salona, see: I. MAROVIĆ, 2006, 253-272. On the basis of numismatic finds (Byzantine bronze coins found during excavations in the eastern part of the town in 1979), the author dated the destruction of the town to after AD 625.

U nedostatku kasnoantičkih izvora, srednjovjekovna interpretacija pada Salone u djelu Tome Arhiđakona, te nešto raniji zapisi bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta, smatrani su ključnim izvorima o propasti nekadašnjeg glavnog grada rimske provincije Dalmacije.⁵⁷ To su ujedno i jedini izvori u kojima se propast Salone izravno vezuje uz nalet barbara (Slavena i Avara) koji su navodno osvojili i porušili grad, na čijem mjestu više nikad nije došlo do obnove urbanog života.⁵⁸ Baveći se najranijim stoljećima grada Splita, stariji autori poput Grge Novaka i Ljube Karamana uglavnom su prihvaćali takav slijed događaja, iako su bili svjesni potrebe za kritičkim tumačenjem ostalih podataka iz zapisa srednjovjekovnog splitskog kroničara, ali i onih iz zapisa bizantskog cara.⁵⁹

U vrijeme gradnje Dioklecijanove palače, krajem III. stoljeća, vjerojatno se nije ni pomišljalo na to da bi rezidencijalna palača velikog reformatora Rimskog carstva mogla imati bilo kakvu drugu funkciju, a poglavito postati jezgrom budućeg grada. No, prostorna organizacija palače, koja je od početka imala osnovu malog grada, iskazala se podobnom upravo za takav oblik transformacije. Naseljavanje Palače je započelo već u kasnoj antici, a mnogi Salonitanci su puno prije poznate provale barbara u njihov grad u Palači pronašli svoje trajno boravište. Već je tada moralo doći do mnogih promjena i adaptacija javnog prostora, koje su svakako kulminirale velikim priljevom salonitanskog stanovništva u VII. stoljeću.

Prema zapisima Tome Arhiđakona, dolazak Salonitanaca u Palaču pokrenuo je niz graditeljskih zahvata kojima su postojeći objekti prenamijenjeni za stanovanje.⁶⁰ No, takvih je zahvata zasigurno bilo i ranije, po svojoj prilici vrlo brzo nakon Dioklecijanove smrti. Antički i srednjovjekovni izvori o sudbini palače nakon 316. godine (godina Dioklecijanove smrti, iako o tome postoje različita mišljenja)⁶¹ dosta su oskudni, što svakako doprinosi vrijednosti arheoloških nalaza iz tog razdoblja. Posve je sigurno kako se život u Palači nesmetano odvijao i prije intenzivnog naseljavanja u

Due to a lack of Late Antiquity sources, mediaeval interpretations of the fall of Salona in the work of Thomas the Archdeacon and in somewhat earlier writings by the Byzantine Emperor Constantine Porphyrogennetos were considered key sources on the decay of the former capital of the Roman Province of Dalmatia.⁵⁷ At the same time, these are the only sources in which the decay of Salona is directly linked to the invasion of barbarians (Slavs and Avars), who are said to have occupied and torn down the town, on whose location urban life was never restored.⁵⁸ Dealing with the earliest centuries of the town of Split, earlier authors such as Grga Novak and Ljubo Karaman mostly accepted such a course of events, although they were aware of the need for a critical interpretation of other facts in the writings of the mediaeval chronicler of Split, and also those in the writings of the Byzantine Emperor.⁵⁹

At the time of the construction of Diocletian's Palace near the end of the 3rd century, probably no one had even thought that the residential Palace of the great reformer of the Roman Empire could possibly ever have any other function, especially that it might become the nucleus of a future town. Nevertheless, the spatial organisation of the Palace, which from the beginning had the basis of a small town, proved to be appropriate for precisely such a transformation. The populating of the Palace had already commenced in Late Antiquity, and many Salonitans had found a permanent home in the Palace long before the known barbarian invasion of their town. As early as this stage, numerous changes and adaptations of public spaces would have been carried out, which would certainly have culminated in a great inflow of the Salonitan population in the 7th century.

According to the writings of Thomas the Archdeacon, the arrival of the Salonitans into the Palace initiated a whole range of architectural interventions in order to turn the existing fabric into structures suitable for habitation.⁶⁰ Nevertheless, such interventions must have existed even earlier, most probably very soon after Diocletian's death. Classical Antiquity and mediaeval sources on the destiny of the Palace after AD

57 Constantinus Porphyrogennitus VII, *De administrando imperio liber* (CONSTANTINUS VII PORPHYROGENNITUS, 2003); Thomas Archidiaconus Spalatensis, *Historia Salonitana: Codex Spalatensis* (HISTORIA SALONITANA, 2003).

58 Ž. RAPANIĆ, 2007, 139.

59 LJ. KARAMAN, 1940, 419-436; G. NOVAK, 1928, 28-36 – autor uspoređuje Tomine zapise i zapise bizantskog cara koji se dosljedno poklapaju jedino po pitanju barbarskog osvajanja Salone.

60 T. MARASOVIĆ, 1980, 102; Ž. RAPANIĆ, 1995, 67.

61 N. CAMBI, 2005, 145-179,

57 Constantinus Porphyrogennitus VII, *De administrando imperio liber* (CONSTANTINUS VII PORPHYROGENNITUS, 2003); Thomas, Archidiaconus Spalatensis, *Historia Salonitana Codex Spalatensis* (HISTORIA SALONITANA, 2003).

58 Ž. RAPANIĆ, 2007, 139.

59 Lj. KARAMAN, 1940, 419-436; G. NOVAK, 1928, 28-36. The author compares Thomas's writings with those of the Byzantine Emperor, which overlap only in matters concerning the Barbarian conquest of Salona.

60 T. MARASOVIĆ, 1980, 102; Ž. RAPANIĆ, 1995, 67.

VII. stoljeću, što su potvrdili i arheološki nalazi s prostora Palače datirani u razdoblje između IV. i VII. stoljeća, poglavito ulomci keramike koja je usko vezana uz svakodnevni život.⁶² O namjeni nekadašnjih carskih prostorija u južnom dijelu Palače za sad postoje samo pretpostavke.⁶³

Jedan od rijetkih pisanih povijesnih podataka o Palači nakon Dioklecijanovog doba nalazi se u tzv. *Notitia Dignitatum*, popisu civilnih i vojnih službi cijelog Rimskog carstva na prijelazu iz IV. u V. stoljeće, na kojem se nalazi i "upravitelj jupiterske tkaonice u Dalmaciji, *Aspalatus*".⁶⁴ Taj podatak smatran je izravnom potvrdom da je u V. stoljeću (ili krajem IV. stoljeća) jedan dio Palače prilagođen potrebama tkaonice i ostalih popratnih radionica.⁶⁵ Joško Belamarić iznio je posve drugačiju pretpostavku o djelovanju tkaonice unutar Dioklecijanove palače, nastojeći dokazati kako je *gynaecium* pripadao izvornom projektu Palače, te da nije riječ o naknadnoj graditeljskoj intervenciji.⁶⁶ U prethodno spomenutoj knjizi o razvoju Splita, Željko Rapanić je odbacio Belamarićeve argumente za istovremeno podizanje palače i tkaonice u njoj, upozorivši na opreznije baratanje pisanim izvorima kao što je *Notitia Dignitatum*, čiju vjerodostojnost mogu potvrditi samo arheološki nalazi, a u ovom slučaju su vrlo oskudni.⁶⁷

O strukturi stanovništva koje je živjelo u Palači prije doseljenja Salonitanaca gotovo ništa nije poznato. Ipak, postoje pretpostavke da je tijekom V. stoljeća tamo boravilo nekoliko uglednih ličnosti, poput Gale Placidije i njezinog sina Valentinijana, kasnije zapadnorimskog cara Valentinijana III, potom visokog vojnog časnika Marcelina, koji je bio uspostavio samostalnu vlast u Dalmaciji, i konačno njegovog nećaka Julija Nepota kojega smatramo posljednjim zapadnorimskim ca-

316 (the year of Diocletian's death, although there are various opinions on that)⁶¹ are rather scarce, which certainly increases the value of archaeological finds from the period. Life in the Palace definitely went on uninterrupted even before intensive settlement in the 7th century, as has been confirmed by archaeological finds unearthed in the Palace area dated to the period between the 4th and the 6th century, particularly shards of pottery closely connected with the everyday life of the inhabitants.⁶² Up to the present, there have only been assumptions on the function of the former imperial rooms in the southern part of the Palace.⁶³

One of the rare written historical documents on the Palace after Diocletian's era is found in the so-called *Notitia Dignitatum*, a list of civilian and military services of the entire Roman Empire at the turn of the 4th and 5th century, which also lists the "Director of the Jupiter Weaving Mill in Dalmatia, *Aspalatus*".⁶⁴ This data was held to be direct confirmation that in the 5th century (or near the end of the 4th century), a part of the Palace had been adjusted to the needs of the weaving mill and other workshops.⁶⁵ Joško Belamarić came out with an entirely different assumption on the activity of the weaving mill in Diocletian's Palace, making an attempt to prove that the *gynaecium* was part of the original design of the Palace, and that it was not a subsequent architectural intervention.⁶⁶ In his previously mentioned work on the development of Split, Željko Rapanić rejects Belamarić's arguments on the construction of the Palace with a weaving mill in it, calling for more caution in the use of written sources such as *Notitia Dignitatum*, the authenticity of which can only be confirmed by archaeological finds, which in this case are very scarce.⁶⁷

Almost nothing is known about the ethnic structure of the population living in the Palace before the settlement of the Salonitans. However, it is assumed

62 I. DVORŽAK-SCHRUNK, 1989, 91-105.

63 Uglavnom je općeprihvaćena konstatacija Lj. Karamana da je nakon Dioklecijanove smrti njegova palača postala "krunskim dobrom", odnosno državnim vlasništvom, budući je car umro bez muškog potomka, a supruga Priska i kćer Valerija su bile ubijene ubrzo nakon njegove smrti – F. BULIĆ, LJ. KARAMAN, 1927, 180; LJ. KARAMAN, 1962, 5-10; I. DVORŽAK-SCHRUNK, 1989, 91; F. BULIĆ, Ž. RAPANIĆ, 2007, 112.

64 Popis je imao funkciju svojevrstnog priručnika za carske administratore. Sačuvan je u rukopisu iz XV. stoljeća – Ž. RAPANIĆ, 2007, 121, bilj. 193.

65 F. BULIĆ, LJ. KARAMAN, 1927, 180-181; G. NOVAK, 1928, 34; I. DVORŽAK-SCHRUNK, 1989, 92.

66 J. BELAMARIĆ, 2003, 173-185.

67 Ž. RAPANIĆ, 2007, 127.

61 N. CAMBI, 2005, 145-179,

62 I. DVORŽAK-SCHRUNK, 1989, 91-105.

63 Lj. Karaman's statement that after Diocletian's death his Palace became "crown property", i.e. state-owned, since the Emperor had died without male offspring, while his wife Prisca and daughter Valeria were killed soon after his death, has generally been accepted. F. BULIĆ, LJ. KARAMAN, 1927, 180; LJ. KARAMAN, 1962, 5-10; I. DVORŽAK-SCHRUNK, 1989, 91; F. BULIĆ, Ž. RAPANIĆ, 2007, 112.

64 The list served as a kind of handbook for imperial administrators. It was preserved in a 15th-century manuscript. Ž. RAPANIĆ, 2007, 121, note 193.

65 F. BULIĆ & LJ. KARAMAN, 1927, 180-181; G. NOVAK, 1928, 34; I. DVORŽAK-SCHRUNK, 1989, 92.

66 J. BELAMARIĆ, 2003, 173-185.

67 Ž. RAPANIĆ, 2007, 127.

rem.⁶⁸ U tom je razdoblju rezidencijalni dio Palače vjerojatno još uvijek bio održavan, no uskoro je došlo do ubrzane degradacije, potaknute ratnim prilikama na širem području istočnog Jadrana. O spomenutim ličnostima i njihovom boravku u Palači prvi je opširnije pisao Frane Bulić čije konstatacije su kasnije koristili i nadopunjavali mnogi autori.⁶⁹ Unatoč tome, kratko i burno razdoblje djelovanja Marcelina i Julija Nepota u Dalmaciji još uvijek nije privuklo dovoljno pažnje u domaćoj historiografiji, poglavito onoj suvremenoj koja se velikim dijelom služi radovima starima i preko pedeset godina. U tom smislu posebno treba istaknuti doprinos knjige Vladimira Posaveca, posvećene upravo Dalmaciji iz vremena Marcelina i Nepota.⁷⁰ Primarne probleme položaja Dalmacije i "dalmatinske dinastije" na pragu propasti Zapadnog rimskog Carstva autor je prikazao u nešto širem vremenskom kontekstu što svakako doprinosi boljem razumijevanju sveukupnih prilika. U posebnim poglavljima o znanstvenoj literaturi i ostalim izvorima koji se bave navedenom problematikom prepoznaje se autorov poticaj na kritičko sagledavanje zastarjele literature te na nova razmišljanja koja bi rasvijetlila pomalo zapostavljeno povijesno razdoblje od Konstantinove smrti do ostrogotskog osvajanja Dalmacije i Panonije.⁷¹

Kraj V. i prvu polovinu VI. stoljeća obilježila su burna vojno-politička zbivanja u Dalmaciji.⁷² Vlast Istočnih Gota dokinuli su ratovi cara Justinijana, a ključne borbe vodile su se upravo oko Salone, gdje je bilo uporište i jedne i druge sukobljene strane.⁷³ S obzirom na naglašena obilježja utvrđenja, obližnja Dioklecijanova palača je sasvim sigurno bila korisna zapovjednicima zaraćenih strana.⁷⁴ U takvim okolnostima nije se vodilo računa o postanku Palače i njezinoj rezidencijalnoj vrijednosti, već se na što bolji način pokušalo iskoristiti njezine obrambene karakteristike.

Dioklecijanova palača je gotovo stoljećima prije naseljavanja Salonitanaca u VII. stoljeću

that in the course of the 5th century, several respected personalities had stayed there, such as Galla Placidia and her son Valentinian, later the Western Roman Emperor Valentinian III, as well as the high military officer Marcellinus, who established an independent reign in Dalmatia, and finally his nephew Julius Nepos, considered to be the last Western Roman emperor.⁶⁸ In this period, the residential part of the Palace was probably still maintained, but soon fell into dilapidation due to war in the wider area of the eastern Adriatic. The first to have written extensively about these personages and their stay in the Palace was Frane Bulić, whose writings were later used and expanded on by many authors.⁶⁹ In spite of this, the short and turbulent period of Marcellinus and Julius Nepos in Dalmatia has still not attracted sufficient attention in Croatian, particularly contemporary, historiography, which largely relies upon works which are more than fifty years old. As a result, we should particularly underline the contribution of the work by Vladimir Posavec, which is dedicated to Dalmatia in the periods of Marcellinus and Nepos.⁷⁰ The author depicts the basic problems of the position of Dalmatia and the "Dalmatian Dynasty" on the eve of the decline of the Western Roman Empire in a somewhat broader chronological context, which certainly contributes to a better understanding of the overall situation. Separate chapters on academic literature and other sources dealing with the subject suggest the author's encouragement of a critical consideration of outdated literature and also a reassessment with the aim of shedding light on the somewhat neglected period from Constantine's death to the Ostrogothic conquest of Dalmatia and Pannonia.⁷¹

The end of the 5th and the first half of the 6th century were characterised by turbulent military-political events in Dalmatia.⁷² Ostrogothic rule was ended by the Emperor Justinian's wars, and key battles were fought particularly for Salona, which was a stronghold for both parties.⁷³ In view of its explicit fortress-like characteristics, the nearby Diocletian's Palace was of undoubted use to commanders on both sides.⁷⁴ Under such circumstances, no account was

68 Ž. RAPANIĆ, 2007, 113-114. Vidi također: F. BULIĆ, LJ. KARAMAN, 1927, 180-181; M. NIKOLANCI, 1985, 5-22.

69 F. BULIĆ, 1927.

70 V. POSAVEC, 2007.

71 V. POSAVEC, 2007, 23 - autor donosi koristan pregled stručne literature koja se bavi "dalmatinskom dinastijom".

72 Ž. RAPANIĆ, 2007, 120.

73 O Justinijanovim ratovima za Dalmaciju vidi: I. GOLDSTEIN, 1992, 17-29.

74 Ž. RAPANIĆ, 2007, 120-121.

68 Ž. RAPANIĆ, 2007, 113-114. See also: F. BULIĆ & LJ. KARAMAN, 1927, 180-181; M. NIKOLANCI, 1985, 5-22.

69 F. BULIĆ, 1927.

70 V. POSAVEC, 2007.

71 V. POSAVEC, 2007, 23. The author gives a useful overview of literature dealing with the "Dalmatian Dynasty".

72 Ž. RAPANIĆ, 2007, 120.

73 For Justinian's wars in Dalmatia, see: I. GOLDSTEIN, 1992, 17-29.

bila izložena raznovrsnim adaptacijama i transformacijama postojećih objekata koje su doprinijele postanku novog grada. Ipak, njezina konačna transformacija prema gradu u pravom smislu riječi započinje preuzimanjem municipalnih funkcija, a potom i crkvene organizacije porušene Salone. U strukturalnom smislu Palača je sasvim sigurno već dobila oblike gradskog naselja, no tek su uklapanjem civilne i crkvene uprave ostvarene sve pretpostavke urbane zajednice.

Prema zapisima Tome Arhiđakona, prvi splitski nadbiskup i organizator splitske metropolije bio je Ivan Ravenjanin, koji je sredinom VII. stoljeća (oko 650. godine) prenamijenio Dioklecijanov mauzolej u prvu splitsku katedralu posvetivši je Uznesenju Djevice Marije.⁷⁵ Suvremena historiografija smatra da je splitska crkva uzdignuta na rang nadbiskupije tek u vrijeme poznatih crkvenih sabora iz 925. i 928. godine,⁷⁶ a prvi splitski nadbiskup, čija funkcija je zabilježena i u službenim zapisima sa Sabora, bio je Ivan Tordakatov Splićanin. U skladu sa svojim pristupom pripovijedanju, Toma Arhiđakon zapravo kombinira nekoliko ključnih podataka o splitskoj crkvenoj povijesti kako bi ih uskladio s pričom o splitskoj crkvi kao izravnom nasljedniku salonitanske nadbiskupije. Na temelju nekih ranijih povijesnih istraživanja kojima je pridodao nove vlastite spoznaje, Željko Rapanić je predložio zanimljiv slijed događaja u najranijim stoljećima splitske crkve, u kojem je djelomično osvijetljena i uloga Ivana Ravenjanina, po svoj prilici stvarne osobe iz crkvene povijesti, ali ne iz sredine VII. stoljeća kako piše Toma, već s kraja VIII. stoljeća.⁷⁷

Druga polovica VI. stoljeća razdoblje je kratkotrajnog smirivanja ratova na širem području Dalmacije. U zamahu obnove carske vlasti došlo je do pojačanja graditeljske djelatnosti, što je po svoj prilici ostavilo izravan trag i na Dioklecijanovoj

taken of the origin of the Palace or its residential value. On the contrary, efforts were focused on utilising its defensive capacities to the maximum.

Centuries before the settlement of the Salonitans in the 7th century, Diocletian's Palace was exposed to various adaptations and transformations of its existing structure, which contributed to the formation of a new town. However, its eventual transformation into a town in the actual sense of the word commenced with the assumption of the municipal functions and church organisation of the destroyed Salona. In a structural sense, the Palace had certainly already taken on the contours of an urban settlement, but it was only after a civilian and ecclesiastical administration had been implemented that all the preconditions for an urban community were met.

According to the writings of Thomas the Archdeacon, the First Archbishop of Split was John of Ravenna, who also organised the Split metropolis, and in the middle of the 7th century (around AD 650) converted Diocletian's Mausoleum into the first Cathedral of Split, devoting it to the Assumption of the Virgin Mary.⁷⁵ Contemporary historiography considers that the Split church was raised to the status of an Archdiocese as late as the well-known Church Synods of 925 and 928,⁷⁶ and that the first Archbishop of Split, whose function was also noted in the Synod's documents, was John, Son of Tordakat, of Split. In accordance with his narrative approach, Thomas the Archdeacon actually combines several key data on the ecclesiastical history of Split in order to bring them into line with the story of the Split church as the direct successor to the Salonitan Diocese. On the basis of earlier historical research supported by his own interpretation, Željko Rapanić suggests an interesting course of events in the earliest centuries of the Split church, which also partly clarifies the role of John of Ravenna, who was most probably a real personality from the history of the church, but not from the mid-7th century, as Thomas has it, but from the end of the 8th century.⁷⁷

75 F. BULIĆ, LJ. KARAMAN, 1927, 190-200; T. MARASOVIĆ, 1980, 103; J. BELAMARIĆ, 1998, 55-68.

76 N. KLAJČ, 1971, 293.

77 Ž. RAPANIĆ, 2007, 180-189. U vlastitoj interpretaciji razvoja splitske crkve Rapanić polazi od vrlo stare pretpostavke francuskog autora L. Duchesnea (1904.) da se pod imenom Ivana Ravenjanina zapravo krije papa Ivan X. (914.-928.), koji je prethodno vršio funkciju ravnog nadbiskupa. Vidi također: F. BULIĆ, LJ. KARAMAN, 1927, 191. Noviji prilog utvrđivanju historiciteta Ivana Ravenjanina, uz pregled dotadašnjih razmišljanja i izvora vidi kod: I. BASIĆ, 2005, 7-28.

74 Ž. RAPANIĆ, 2007, 120-121.

75 F. BULIĆ & LJ. KARAMAN, 1927, 190-200; T. MARASOVIĆ, 1980, 103; J. BELAMARIĆ, 1998, 55-68.

76 N. KLAJČ, 1971, 293.

77 Ž. RAPANIĆ, 2007, 180-189. As a starting point for his own interpretation of the development of the church of Split, Rapanić uses a very old assumption by the French author L. DUCHESNE (1904) that the name of John of Ravenna actually concealed Pope John X (914-928), who previously occupied the position of the Archbishop of Ravenna. See also: F. BULIĆ & LJ. KARAMAN, 1927, 191. For a more recent contribution to establishing the historicity of John of Ravenna, along with an overview of past views and sources, see: I. BASIĆ, 2005, 7-28.

palači. Tom se razdoblju pripisuje sustavno uređenje crkava nad gradskim vratima: Sv. Martin na sjeveru, Sv. Teodor na zapadu, Sv. Apolinar na istoku i vjerojatno Sv. Anastazije na jugu.⁷⁸ Na temelju sačuvanih ostataka koji svjedoče o kasnijim uređenjima, smatralo se da i same crkve potječu najranije iz X. stoljeća, no karakteristična imena njihovih naslovnika upućuju upravo na VI. stoljeće kao moguće vrijeme nastanka.⁷⁹

Širenje kršćanskog kulta u Dioklecijanovoj palači odvijalo se u skladu s njegovim širenjem u ostalim dijelovima salonitanskog teritorija.⁸⁰ Palača i njezina okolica bile su nastanjene kršćanima puno prije nego je postala novim biskupskim sjedištem, o čemu svjedoče mnogi arheološki nalazi, ostatci arhitekture i plastike. Monumentalna zgrada Dioklecijanovog mauzoleja idealno je poslužila za potrebe kršćanske katedrale, sjedišta solinsko-splitskog biskupa i kasnije splitskog nadbiskupa. Na pitanje kada je izvršena prenamjena mauzoleja i tko je za nju zaslužan, još uvijek nema jednoglasnog odgovora. Prema Tomi Arhiđakonu to je bio spomenuti Ivan Ravenjanin, navodno prvi splitski nadbiskup. No, o kojem god se biskupu radi, teško je zamisliti da bi sredinom VII. stoljeća još uvijek morao uklanjati poganske simbole u unutrašnjosti mauzoleja, kako tvrdi Toma, budući da su do preseljenja salonitanskih crkvenih vlasti u Palaču, kršćanski simboli već obilježili gotovo svaki njezin dio⁸¹ (Sl. 6).

Tomini zapisi o splitskoj crkvenoj povijesti poseban su izazov našoj historiografiji, a njihova važnost za hrvatsku srednjovjekovnu povijest uočena je još u XVI. stoljeću kada je Ivan Lučić, ugledni trogirski humanist i jedan od utemeljitelja hrvatske znanstveno-kritičke historiografije, pripremio prvo izdanje Tominih zapisa, pridodavši ih svojem temeljnom djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam, 1666. godine). Prvo kritičko izdanje priredio je Franjo Rački, na čijem radu su se temeljili svi kasniji radovi o Tominoj kronici.⁸² Brojna nova istraživanja o Tomi Arhiđakonu rezultirala

The second half of the 6th century was a period of short-term peace in the wider area of Dalmatia. With the restoration of imperial power, architectural activities were intensified, which obviously had a direct impact on Diocletian's Palace. The systematic construction of churches above the town gates is also assigned to this period: St. Martin's in the north, St. Theodore's in the west, St. Apollinarus's in the east and probably St. Anastasia's in the south.⁷⁸ On the basis of preserved remains testifying to later reconstructions, it was considered that the churches themselves originated at the earliest from the 10th century, but the characteristic names of whom they are named after suggest the 6th century as the possible time of their establishment.⁷⁹

The spread of the Christian cult in Diocletian's Palace followed in line with its progress in other parts of Salonitan territory.⁸⁰ Christians lived in the Palace and its surroundings long before it became the new episcopal seat, as testified to by numerous archaeological finds, and the remains of architecture and sculpture. The monumental building of Diocletian's Mausoleum was ideal to meet the needs of the Christian cathedral, the see of the Bishop of Solin and Split and later the Archbishop of Split. There is still no agreement on the question of when the conversion of the Mausoleum occurred and by whom it was carried out. According to Thomas the Archdeacon, it was John of Ravenna who was the first Archbishop of Split. However, irrespective of which bishop it was, it is hard to imagine that in the mid-7th century it was still necessary to remove pagan symbols from the interior of the Mausoleum, as asserted by Thomas, as by the time of the resettlement of the Salonitan church authorities in the Palace, almost every single part of it had already been marked by Christian symbols⁸¹ (Fig. 6).

Thomas's writings on the ecclesiastical history of Split represent a great challenge to Croatian historiography, and their significance for Croatian mediaeval history had been identified as early as the 16th century, when Ivan Lučić, a respected humanist from Trogir and one of the founders of Croatian

78 T. MARASOVIĆ, 1980, 105-106; Ž. RAPANIĆ, 1995, 67; J. BELAMARIĆ, 1998, 57-58; Ž. RAPANIĆ, 2007, 153-154.

79 Sv. Teodor – zaštitnik carske vojske, sv. Apolinar – patron Ravene, sv. Martin – borac protiv Arijanaca. Ž. RAPANIĆ, 2007, 156. Vidi također: M. MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, 1986, 269-304.

80 Prve utemeljene vijesti o kršćanstvu sežu u drugu polovinu III. stoljeća, a brojnije su s kraja III. i početka IV. stoljeća – Ž. RAPANIĆ, 2007, 158.

81 O dokazima ranog kršćanstva u Palači vidi: N. CAMBI, 1981, 6-14.

82 HISTORIA SALONITANA, 2003, 330.

78 T. MARASOVIĆ, 1980, 105-106; Ž. RAPANIĆ, 1995, 67; J. BELAMARIĆ, 1998, 57-58; Ž. RAPANIĆ, 2007, 153-154.

79 St. Theodore, the patron saint of the imperial army; St. Apollinarus, the patron saint of Ravenna; St. Martin, a fighter against the Arians, Ž. RAPANIĆ, 2007, 156. See also: M. MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, 1986, 269-304.

80 The first reliable facts about Christianity originate from the second half of the 3rd century, but more of them are from the end of the 3rd and the beginning of the 4th century, Ž. RAPANIĆ, 2007, 158.

81 For proof of early Christianity in the Palace, see: N. CAMBI, 1981, 6-14.

SL. 6. / FIG. 6.

Split, znak križa na zapadnim vratima Palače
(V. POSAVEC, 2007).

Split, sign of a cross at the Palace's western gate
(V. POSAVEC, 2007).

su upotpunjavanjem spoznaja o njegovim zapisima, ali i osobnom životu, te njegovoj vrlo zapaženoj ulozi u srednjovjekovnom gradu Splitu.⁸³

Pored prenamjene pojedinačnih zgrada u Palači, useljavanje crkvene i municipalne uprave izazvalo je i neke prostorne adaptacije čiji razmještaj je trajno odredio strukturu grada Splita. Tako je antički peristil preuzeo ulogu crkvenog trga, što je posve odgovaralo njegovoj izvornoj strukturi i položaju, tim više što je carev mauzolej s istočne strane Peristila preuzeo funkciju katedrale.⁸⁴ U prilog novoj funkciji Peristila idu i ranosrednjovjekovne crkvene građevine smještene oko novog crkvenog trga, koji je vrlo vjerojatno preuzeo i funkciju civilnog središta, budući da prije širenja grada prema zapadu izvan zidina Palače nema spomena nekog drugog gradskog trga. Pogodne uvjete za adaptaciju pružali su i hramovi sa zapadne strane Peristila. Tako je tzv. mali Jupiterov hram pretvoren u krstionicu sv. Ivana, a njegova kriptu u crkvu sv. Tome. Otkriveni tragovi oltarne pregrade upućuju na ra-

scientific-critical historiography, prepared the first issue of Thomas's documents, having added them to his work *De regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam, 1666). The first critical edition was prepared by Franjo Rački, on whose work all later works on Thomas's chronicles were based.⁸² Numerous new studies of Thomas the Archdeacon have contributed to a more complete understanding of his documents, but also of his private life and his prominent role in the mediaeval town of Split.⁸³

Apart from the conversion of individual structures in the Palace, the moving in of the church and municipal administration also resulted in certain spatial adaptations, permanently determining the organisation of the town of Split. Thus the Classical Antiquity peristyle took on the role of the church square, which was entirely in accordance with its original structure and location, even more so as the Emperor's Mausoleum on the eastern side of the peristyle took over the function of the cathedral.⁸⁴ The early mediaeval church structures situated around the new church square also supported the new function of the peristyle, which most probably also assumed the function of the civic centre, as before the expansion of the town towards the West, outside the Palace's wall, there is no mention of any other town squares. Favourable conditions for adaptation were also provided by the temples on the western side of the peristyle. Consequently, the so-called Small Jupiter Temple was turned into St. John's Baptistery, and the crypt into the Church of St. Thomas. The uncovered traces of an altar partition suggest an early mediaeval adaptation. The two smaller circular temples, also on the western side of the peristyle, experienced a similar destiny, but up to the present only modest remains of their foundations

83 Danas se nudi čitav niz sintetskih prikaza Tome Arhiđakona i njegovog djela. Izdavam publikaciju autorice M. Matijević-Sokol, koja spada među najobuhvatnije sinteze o splitskom srednjovjekovnom kroničaru, te posljednje kritičko izdanje o rukopisnoj predaji Tomina djela *Historia Salonitana*, koje polazi od usporedbe svih dostupnih rukopisa temeljenih na Tominoj Kronici - *Historia salonitana*, Toma Arhiđakon, 2003.

84 T. MARASOVIĆ, 1980, 102.

82 HISTORIA SALONITANA, 2003, 330.

83 A whole range of brief overviews of Thomas the Archdeacon and his work are available. Let me point to the paper by M. Matijević-Sokol, which is one of the most comprehensive overviews of the works of the mediaeval chronicler of Split, and the most recent critical edition of the manuscripts of Thomas's work *Historia Salonitana*, which compares all available manuscripts based on Thomas's *Chronicles* - *Historia Salonitana*, Thomas the Archdeacon, 2003.

84 T. MARASOVIĆ, 1980, 102.

nosrednjovjekovnu adaptaciju. Srodna sudbina je zahvatila i dva manja kružna hrama, također sa zapadne strane Peristila, no do danas su očuvani samo skromni ostatci njihovih temelja, pa se o izgledu kružnih hramova u funkciji kršćanskih crkava može samo nagađati.⁸⁵

Govoreći o peristilu u funkciji crkvenog trga i carskom mauzoleju u funkciji kršćanske katedrale, što je slučaj u Splitu, treba se prisjetiti nekih općih karakteristika kasnoantičkog urbanizma koje su izravna posljedica razvitka kršćanskog kulta.⁸⁶ Nakon edikta o toleranciji, a poglavito nakon priznanja kršćanstva državnom religijom, podizana su nova kršćanska kulturna središta, uglavnom udaljena od mjesta rimskog kulta. No, kršćanima su kulturna mjesta iz vremena netolerancije i progona bila od posebne važnosti, stoga su, ukoliko je to bilo moguće, nove crkvene sklopove postavljali na mjestima ranokršćanskih bogomolja, što je doprinijelo kontinuitetu štovanja kršćanskog kulta na određenom mjestu.

Promatrajući položaj kršćanskih kulturnih objekata u gradovima duž hrvatske obale Jadrana uočavamo niz specifičnih situacija, koje se uglavnom mogu dovesti u vezu s općim karakteristikama razvoja kulturnog središta u kasnoj antici, no ponekad to i nije moguće. Tako se upravo u gradovima Zadaru, Trogiru, Splitu i Dubrovniku, o kojima je riječ u ovom radu, središta kršćanskog kulta, a kasnije i katedralna središta, formiraju na posve različite načine ovisno o specifičnim prilikama u svakom pojedinom gradu.

Mate Suić je jedan od rijetkih autora koji je, dotičući se kasnoantičkog grada u studiji o antičkom gradu, iznio svojevrstan pregled urbanističkog razvoja kršćanskih sklopova u gradovima duž istočne obale Jadrana, odnosno njihovog utjecaja na promjene u strukturi grada. Posebno je naglasio spomenutu raznovrsnost formiranja sklopova u odnosu na položaj rimskog kulturnog mjesta. U tom se smislu svakako izdvaja zadarski episkopalni sklop koji je nastao na starokršćanskom kulturnom mjestu u neposrednoj blizini rimskog Kapitolijanskog hrama, dok je trogirski katedralni, na mjestu starokršćanske bazilike, vrlo vjerojatno naslijedila mjesto rimskog, a možda i grčkog hrama. Suić se nije detaljno bavio problemom trogirskog starokršćanskog sklopa, čiji razvoj su donekle

have been preserved. Consequently, the appearance of circular temples in the function of Christian churches can only be speculated on.⁸⁵

When considering the peristyle functioning as a church square and the imperial mausoleum as a Christian cathedral, as is the case in Split, one needs to think of certain general characteristics of Late Antiquity urban life which were a direct consequence of the development of the Christian cult.⁸⁶ After the Edict on Tolerance, and especially after the recognition of Christianity as the state religion, new Christian places of worship were erected, mostly at a distance from the sites of Roman places of worship. Nevertheless, the places of worship from the times of intolerance and persecution were of particular importance to Christians, therefore whenever it was possible new church complexes were set on early Christian places of prayer, which contributed to the continuity of worship of the Christian cult in a certain place.

If we observe the position of Christian places of worship in towns along the Croatian Adriatic coast, we notice a whole range of specific situations, which are mostly covered by the general characteristics of the development of centres of worship in Late Antiquity. However, sometimes this is not possible. Thus, in the towns of Zadar, Trogir, Split and Dubrovnik, which are the topic of this paper, centres of Christian worship and later cathedral centres were formed in completely different ways, depending on the specific circumstances in each individual town.

Mate Suić is one of the rare authors who, touching upon the Late Antiquity town in his study of Classical Antiquity towns, brought about an overview of the urban development of Christian complexes in towns along the eastern Adriatic coast, and their influence on changes in town structure. In particular, he pointed out the various ways of forming complexes in relation to the position of Roman places of worship. In this sense, the Zadar episcopal complex particularly stands out. This was formed on an early Christian place of worship, in the direct vicinity of the Roman Capitolium temple, while Trogir Cathedral, on the site of an early Christian basilica, most probably succeeded a Roman, and maybe also a Greek temple. Suić did not go into detail concerning Trogir's early Christian complex, the development of which has been partly clarified only by a more recent archaeological campaign in the area of the historical town nucleus.

85 Opsežan pregled proučavanja, arheoloških istraživanja i uređenja na prostoru palače vidi u: DIOKLECIJANOVA PALAČA, 1994, 29-62.

86 N. CAMBI, 2002, 211-212; M. SUIĆ, 2003, 364-368.

85 For an extensive overview of research, archaeological campaigns and the spatial organisation of the Palace, see: DIOKLECIJANOVA PALAČA, 29-62.

86 N. CAMBI, 2002, 211-212; M. SUIĆ, 2003, 364-368.

rasvijetlila tek novija arheološka istraživanja na području povijesne gradske jezgre.

Splitski katedralni sklop se u potpunosti "naselio" u postojeće objekte Dioklecijanove palače, pa je razvoj kršćanskog kompleksa u gradu koji je u cjelini zauzeo nekadašnje carsko zdanje, zaseban i izniman slučaj na istočnoj obali Jadrana. Kršćani su dugo izbjegavali sva rimska kulturna mjesta, čak i kada su izgubila svoju funkciju, tako da masovnijih preinaka hramova za potrebe kršćanskog kulta nije bilo prije VI-VII. stoljeća. Po tom se pitanju adaptacija Dioklecijanovog mauzoleja za potrebe katedrale, kao i ostale preinake rimskih kulturnih građevina na prostoru Palače, uklapa u svojevrstne standarde vremena na pragu ranog srednjeg vijeka.

Rani srednji vijek se smatra razdobljem "prave" transformacije Palače u grad. Tada su crkvena i gradska vlast čvrsto zauzele svoje položaje, a krenulo se i s prvim većim zahvatima novogradnje.⁸⁷ Ostaci pojedinih predromaničkih kuća otkrivaju postojanje arhitektonskog tipa gradske kuće prije pojave romanike, a činjenica da se nalaze u blokovima zajedno s romaničkim i gotičkim kućama, potvrđuje da su i njihove ulične linije nastale već u ranom srednjem vijeku.⁸⁸ To znači da i srednjovjekovna ulična mreža grada Splita, odnosno njegove najuže povijesne jezgre, velikim dijelom počiva na ranosrednjovjekovnim uličnim pravcima.

Splitska povijesna jezgra spada među najbolje očuvane primjere srednjovjekovnog urbanizma, koji je postigao svoj vrhunac u romanici i gotici. Svemu tome je prethodio ključan proces ranosrednjovjekovne transformacije kasnoantičke palače u grad o čijem izgledu se još uvijek ne zna dovoljno.⁸⁹ Unatoč brojnim promjenama izvorne strukture Palače, raznovrsnim adaptacijama, a potom i novim gradnjama nad antičkim urbanim tkivom, temeljna ideja kompleksa s rasterom kojemu su kardo i dekuman glavni pravci, ostavila je neizbrisiv trag u ranosrednjovjekovnom i srednjovjekovnom naselju, a prepoznatljiv je još i danas.

Trogir je jedan od rijetkih dalmatinskih gradova s kontinuitetom od vremena grčke kolonizacije istočne obale Jadrana. To je najstarije urbanizirano naselje koje je do danas zadržalo sve karakteristike grada.⁹⁰

The Split cathedral complex completely nested into the existing structures of Diocletian's Palace, so that the development of a Christian complex in a town which was totally occupied by former imperial facilities represents an individual and extraordinary case on the eastern Adriatic coast. For a long time, Christians avoided any Roman places of worship, even after they had lost their function, with the result that there were no mass conversions of temples for the needs of the Christian cult before the 6th-7th centuries. In this sense, the adaptations of Diocletian's Mausoleum for the needs of the cathedral, as well as other conversions of Roman places of worship in the Palace area, is in accordance with certain standards of the period on the eve of the Early Middle Ages.

The Early Middle Ages are considered the period of the "true" transformation of the Palace into a town. By this time, the church and town authorities had firmly occupied their positions, and the first larger new construction works had begun.⁸⁷ The remains of individual pre-Romanesque houses reveal the existence of an architectural type of town house before the emergence of the Romanesque period, and the fact that they are found in blocks together with Romanesque and Gothic houses confirms that their street lines had already been formed in the Early Middle Ages.⁸⁸ This implies that the mediaeval street network of the town of Split, i.e. its narrowest historical nucleus, is to a large extent based on early mediaeval streets.

The Split historical nucleus is among the best-preserved examples of the mediaeval town-planning that reached its peak in the Romanesque and Gothic periods. All this was preceded by the crucial process of the early mediaeval transformation of the Late Antiquity Palace into a town, the appearance of which is still insufficiently known.⁸⁹ Despite numerous changes to the original structure of the Palace, and various adaptations and new constructions in the Classical Antiquity urban fabric, the basic idea of a complex with a grid in which the *cardo* and *decumanus* are the main routes left an indelible trace on the early mediaeval and high mediaeval settlement, which has remained recognisable even to the present day.

Trogir is one of a few Dalmatian towns with continuity from the period of the Greek colonisation of the eastern Adriatic coast. It is the oldest urban settlement that has kept all the characteristics of a town up to the present.⁹⁰

87 Vidi: T. MARASOVIĆ, 1980.

88 T. MARASOVIĆ, 1980, 107.

89 T. MARASOVIĆ, 1980, 101.

90 N. CAMBI, 1980, 950.

87 See: T. MARASOVIĆ, 1980.

88 T. MARASOVIĆ, 1980, 107.

89 T. MARASOVIĆ, 1980, 101.

90 N. CAMBI, 1980, 950.

Trogir ulazi u povijest kao faktorija dorskih Isejaca, s čijim središtem (*Issa*) je bio organizacijski povezan. O međusobnom odnosu Ise i Tragurija (*Tragurion*) govore dosta izravni podatci u djelima grčkih pisaca, ali i neki epigrafski spomenici.⁹¹ U početku je bio naglašen njegov trgovački karakter, no prije nego li je zajedno sa svojim gradom maticom potpao pod rimsku vlast, Trogir je postao visoko razvijeno središte, važno za šire područje susjednog kopna. Prema nekim tumačenjima zapisu Plinija Starijeg, nakon uspostave rimske vlasti u Iliriku, Trogir (*Tragurium*) je dobio status rimskog municipija.⁹² Taj se podatak ipak uzima s velikom rezervom, budući da drugih izvora koji bi potvrdili municipalno uređenje Tragurija nema. Štoviše, zasjenjen ubrzanom razvojem obližnje Salone, apsolutnog središta provincije, Tragurij je vrlo lako mogao biti pripojen salonitanskom administrativnom sustavu. Tako je, naime, bilo s drugom isejskom kolonijom, Epetijem (*Epetion*), smještenom na istočnom rubu salonitanskog agera. Zbog blizine snažnog velegrada zadržao se na razini prefekture, odnosno naselja bez municipalne autonomije.⁹³

Avarsko-slavenske provale na početku VII. stoljeća zaobišle su grad Trogir. Ta je činjenica vrlo važna za povijest grada i njegov kulturni lik u ranom srednjem vijeku, ali i za nadolazeće "zlatno" razdoblje srednjovjekovne komune, kada Trogir postaje urbano središte, mnogo značajnije nego li je to bio u antici. Tome je vjerojatno doprinijela i činjenica da je Salona ostala u rukama novonaseljenog pučanstva, u drugoj državi.

Trogir ima iznimno bogatu kulturno-povijesnu baštinu o kojoj se dosta pisalo i raspravljalo. No, mora se primjetiti kako su problemi srednjovjekovnog i kasnosrednjovjekovnog Trogira najviše plijenili pažnju stručne javnosti. To uistinu jest razdoblje iznimnih kulturno-umjetničkih dostignuća trogirске komune, no jedan od ključnih razloga tako uspješnog razvoja grada leži upravo u bogatoj antičkoj podlozi i njezinom dugotrajnom utjecaju na duhovni život grada u kasnijim razdobljima.

U usporedbi s ostalim gradovima na obali koji počivaju na antičkoj jezgri, materijalni ostatci antičke baštine Trogira vrlo su skromni. Dovoljno

Trogir entered into history as a trading settlement of the Doric population of Issa, and in terms of organisation was connected to their seat (*Issa*). The data in the works of Greek writers, but also certain epigraphic monuments, speak about the interrelationship between Issa and Tragurion.⁹¹ In the beginning, the accent was on its trading character, but before it (along with its parent town) fell under Rome rule, Trogir had become a highly developed centre, important to the wider area of the adjacent mainland. According to certain interpretations of the writings of Pliny the Elder, after the establishment of Roman rule in Illyricum, Trogir (*Tragurium*) gained the status of a Roman municipium.⁹² This data is, however, treated with great reservations, as there are no other sources to confirm the municipal organisation of Tragurion. What is more, overshadowed by the rapid development of nearby Salona, the absolute centre of the Province, Tragurium could easily have been incorporated into the Salonitan administrative system. This is what happened with the other Isean colony, *Epetion*, situated on the eastern margin of the Salonitan ager. Due to the vicinity of a powerful metropolis, it remained at the level of a prefecture, i.e. a settlement without municipal autonomy.⁹³

The Avar-Slavic invasions at the beginning of the 7th century passed by the town of Trogir. This fact is very important for the history of the town and its cultural image in the Early Middle Ages, but also in the following "golden" age of the mediaeval municipality, when Trogir became an urban centre much more significant than it had been in Classical Antiquity. This was probably due to the fact that Salona remained in the hands of the newly-settled people in another state.

Trogir has an extraordinary rich cultural-historical heritage which has been written upon and discussed extensively. However, it should also be noted that the problems of mediaeval and late mediaeval Trogir have attracted the attention of scholars. This was a period of extraordinary cultural-artistic achievements in the Trogir municipality, but one of the key reasons for the successful development of the town lies precisely in its rich Classical Antiquity background and its long-term influence on the spiritual life of the town in later periods.

Compared to other towns on the coast founded upon a Classical Antiquity nucleus, the material re-

91 Ulomke djela pisaca koji govore o našoj obali vidi kod: M. SUIĆ, 2003, 398-457.

92 M. SUIĆ, 2003, 63. – *Tragurium – oppidum civium Romanorum*; N. CAMBI, 1980, 954; M. IVANIŠEVIĆ, 1980, 965; I. BABIĆ, 1984, 47.

93 I. BABIĆ, 1984, 47.

91 For fragments of works of writers talking about the Croatian coast, see: M. SUIĆ, 2003, 398-457.

92 M. SUIĆ, 2003, 63 – *Tragurium – oppidum civium Romanorum*; N. CAMBI, 1980, 954; M. IVANIŠEVIĆ, 1980, 965; I. BABIĆ, 1984, 47.

93 I. BABIĆ, 1984, 47.

je reći kako do sada nije poznata niti jedna rimska građevina na području grada, iako postoje indicije o položaju rimskog hrama i foruma, koji je vrlo vjerojatno naslijedio položaj grčke agore.⁹⁴ Osim rasporeda javnih prostora, rimski Tragurij je velikim dijelom naslijedio i glavne ulične pravce koji su po svoj prilici bili povezani s agorom, kasnije forumom, a danas još uvijek povezuju glavni gradski trg s katedralom. Eventualno širenje grada nakon uspostave rimske vlasti bilo je moguće samo u smjeru zapada, budući su na istoku zidine dolazile do samog ruba obale. Smatra se da do širenja ipak nije došlo, te da je taj dio grada planski izgrađen tek u srednjem vijeku.⁹⁵ Nenad Cambi, međutim, ostavlja otvorenom mogućnost da se već u rimskom periodu gradilo i zapadno od starije jezgre. Ako ne u smislu organiziranog širenja grada, onda makar u smislu suburbanog naselja.⁹⁶

O kasnoantičkom Trogiru ne zna se mnogo. Uvriježeno je mišljenje kako sve do srednjeg vijeka nije bilo značajnijih zahvata na širenju gradskog perimetra. Prvobitne kružne gradske zidine, čiji ostatci su pronađeni na nekoliko lokacija, protezale su se otprilike desetak metara unutar srednjovjekovnog zida. Usporedbom srednjovjekovnog i antičkog perimetra došlo se do zaključka da ranosrednjovjekovni Trogir odgovara granicama antičkog grada, a za potrebe obrane koristio se postojećim zidovima i kulama.⁹⁷

Rezultati recentnih arheoloških istraživanja na području povijesne jezgre ipak potvrđuju određena širenja perimetra južnih gradskih zidina upravo u kasnoj antici, a potom i u ranom srednjem vijeku.⁹⁸

Krajem osamdesetih godina XX. stoljeća provedena su arheološka istraživanja u prostoru benediktinske crkve sv. Nikole. Rezultati su doveli do zanimljivih spoznaja o crkvi sv. Dujma, poznatoj samo iz prijepisa isprave koja potvrđuje da su Trogirani u XI. stoljeću poklonili crkvicu benediktinkama prilikom osnutka njihovog prvog samostana.⁹⁹ Utvrđeno je da sjeverni zid jednobrodne crkvice pravokutnog tlocrta prati liniju kasnoantičkog obrambenog zida, a njezin južni zid je integralni dio novog ranosrednjovjekovnog obrambenog zida koji je u XI. stoljeću već morao

mainsof the Classical Antiquity heritage of Trogir are very modest. It is enough to say that so far not a single Roman structure is known in the area of the town, although there are indications of the position of a Roman temple and forum. It is highly likely that this followed the position of the Greek agora.⁹⁴ Apart from the distribution of public spaces, the Roman Tragurium to a large degree also inherited the main street routes, which were most probably connected with the agora, later the forum, which still connect the main town square with the cathedral. The expansion of the town after the establishment of Roman rule was possible only in the direction of the west, as in the east the wall reached to the very shore. It is believed, however, that no expansion occurred and that this part of the town was not developed according to a plan until the Middle Ages.⁹⁵ Nevertheless, Nenad Cambi allows for the possibility that as early as the Roman period there was also building west of the older nucleus. Although this might not have been in the sense of organised expansion of the town, it represented suburban settlement.⁹⁶

Little is known about Late Antiquity Trogir. The general opinion is that until the Middle Ages there were no significant interventions in the expansion of the town perimeter. The original circular town walls, the remains of which have been found at several locations, extended for about ten metres within the mediaeval wall. On the basis of a comparison of the mediaeval and antique perimeters, the conclusion was reached that early mediaeval Trogir corresponds to the borders of the Classical Antiquity town, and for the needs of defence it used its existing walls and towers.⁹⁷

The results of recent archaeological excavations in the historical nucleus, however, confirm certain expansions of the perimeter of the southern town walls in Late Antiquity and again in the Early Middle Ages.⁹⁸

Near the end of the 1980s, archaeological excavations were conducted in the area of the Benedictine Church of St. Nicholas. The results brought to light interesting facts about the little Church of St. Domnius, known only from a copy of a document confirming that the citizens of Trogir in the 11th century gave the church to the Benedictine nuns on the occasion of the founding of their first convent.⁹⁹ It was estab-

94 N. CAMBI, 1980, 952.

95 I. BABIĆ, 1999, 123-147.

96 Isto.

97 T. MARASOVIĆ, 1980, 1002.

98 V. KOVAČIĆ, 1994, 51-69.

99 V. KOVAČIĆ, 1994, 51.

94 N. CAMBI, 1980, 952.

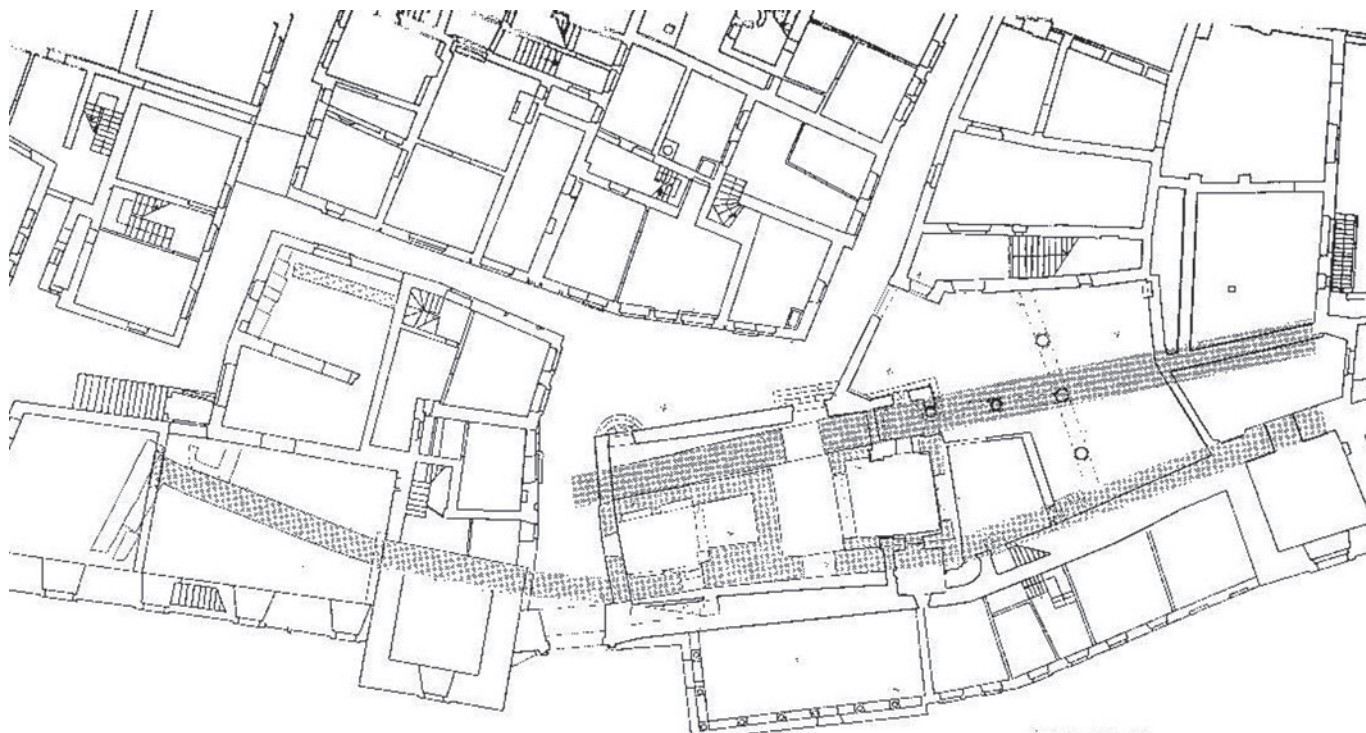
95 I. BABIĆ, 1999, 123-147.

96 Ibid.

97 T. MARASOVIĆ, 1980, 1002.

98 V. KOVAČIĆ, 1994, 51-69.

99 V. KOVAČIĆ, 1994, 51.

SL. 7. / FIG. 7.

Trogir, tlocrtna situacija crkve sv. Dujma između dva obrambena zida - kasnoantička i ranosrednjovjekovna faza (V. KOVAČIĆ, 1994).

Trogir, ground-plan of the church of St. Domnius between two defensive walls – late antique and early mediaeval stage (V. KOVAČIĆ, 1994).

biti izgrađen. Također je utvrđeno da se pod sjevernim vratima današnje crkve sv. Nikole nalaze gradska vrata, spomenuta u ispravi o darivanju crkvice, tada poznate kao sv. Dujam "Porta dominica" ili Vrata Gospodnja. Istraživanja su donijela na vidjelo zanimljivu prostornu situaciju gdje crkvena građevina postaje poveznicom dviju faza obrambenog pojasa na dijelu južnog perimetra zidina, ali i potvrdu da je prilikom izgradnje novog obrambenog pojasa u ranom srednjem vijeku došlo do minimalnog prostornog širenja perimetra, od tek nekoliko metara (Sl. 7). Nemogućnost izraženijeg prostornog širenja, što je izravna posljedica geografskog položaja grada, pratila je Trogir od samih početaka, stoga ne iznenađuje činjenica da je već u srednjem vijeku grad poprimio najveći mogući opseg čiji radijus je tek desetak metara širi od radijusa antičke gradske jezgre.

U starokršćanskom periodu Trogir nije bio biskupija. Njegov teritorij je bio pod jurisdikci-

lished that the northern wall of the little single-nave church with a rectangular ground-plan followed the line of the late antique defence wall, while its southern wall was an integral part of the new early mediaeval defensive wall, which must already have been built in the 11th century. It was also established that below the northern door of the present-day Church of St. Nicholas there is a town gate, mentioned in the charter on the donation of the small church, at that time known as St. Domnius "Porta Dominica" or the Door of the Lord. The excavations brought to light an interesting spatial situation, whereby the church structure became a link between two stages of the defensive belt in the southern perimeter of the walls, but also confirmation that during the construction of a new defensive belt in the Early Middle Ages there was a minimal spatial expansion of the perimeter of only several metres (Fig. 7). The impossibility of a larger spatial expansion, which was a direct consequence of the geographical position of the town, affected Trogir from the very beginning. Therefore, the fact that as early as the Middle Ages the town had reached its largest possible extent, with a radius only approximately ten metres wider than the radius of the Classical Antiquity town nucleus, is not surprising.

In the early Christian period, Trogir was not a diocese. Its territory was under the jurisdiction of the

jom salonitanskog nadbiskupa.¹⁰⁰ Pad i napuštanje Salone izazvali su velike promjene. Crkvene vlasti se sele u nekadašnju Dioklecijanovu palaču, koja je već počela dobijati obrise novog grada, iako se na ponovnu uspostavu nadbiskupije sa sjedištem u Splitu čekalo gotovo dva stoljeća.¹⁰¹ O položaju Trogira, odnosno trogirске crkve nakon ukidanja salonitanske nadbiskupije pisala je Nada Klaić. U svojoj sintezi o *Javnom životu grada i njegovih ljudi*, koja je dio opsežnog projekta "Povijest Trogira",¹⁰² autorica preispituje općeprihvaćeno mišljenje o dosta kasnom formiranju trogirске biskupije, nakon crkvenih sabora u Splitu 925. i 928. godine. Tome u prilog ide prvi pouzdani spomen trogirskog biskupa s kraja X. stoljeća, ali i činjenica da u sačuvanim zapisima sa crkvenih sabora nema njegovog spomena.¹⁰³ Tumačeći navedene i još neke druge povijesne izvore autorica predlaže vrlo izglednu mogućnost da je trogirski biskup ipak bio na saborima u Splitu te da je njegova biskupija funkcionirala puno prije nego li je Split postao nadbiskupskim sjedištem, možda već u VII. stoljeću.¹⁰⁴

Usprkos nevoljama koje su barbarska plemena nanijela mnogim gradovima, Trogir je kao svojevrsna zaštićena oaza imao sve preduvjete za nesmetani razvoj. Raspad salonitanskog agera svakako mu je dobro došao. Bila je to iznimna prilika za stjecanje samostalnog položaja.

Dok je pitanje postanka trogirске biskupije još uvijek nerazjašnjeno, vrlo duga tradicija kršćanstva na širem području grada nije upitna.¹⁰⁵ Istina, materijalnih ostataka starokršćanskog porijekla ima vrlo malo, poglavito kada je u pitanju arhitektura, no takva situacija uopće ne iznenađuje uzmemo li u obzir dvotisućljetni kontinuitet života na tako malom prostoru, današnjoj povijesnoj jezgri Trogira. Ostatci starokršćanske bazilike na lokalitetu Travarica, izvan gradskih zidina, dugo su bili jedini poznati ostatci starokršćanske kultne građevine

Salonitan Archbishop.¹⁰⁰ The fall and desertion of Salone caused significant changes. The church authorities moved to the former Diocletian's Palace, which had already started gaining the contours of a new town, although almost two centuries had to pass for the re-establishment of the Archdiocese with its see in Split to happen.¹⁰¹ Nada Klaić has written about the location of Trogir and the Trogir church after the abolition of the Salonitan Archdiocese. In her synthesis on the public life of the town and its people (*O javnom životu grada i njegovih ljudi*, which is part of the comprehensive project "A History of Trogir" (*Povijest Trogira*),¹⁰² the author questions the generally accepted opinion on the rather late formation of the Trogir Diocese after the church Synods in Split in 925 and 928. This is also supported by the first reliable mention of the Bishop of Trogir at the end of the 10th century, and the fact that he is not mentioned in preserved documents from the church Synods.¹⁰³ Interpreting these historical sources, along with others, the author suggests that it was likely that the Bishop of Trogir was nevertheless present at the Synods in Split and that his see was in operation much earlier than Split becoming an archiepiscopal see, perhaps as early as the 7th century.¹⁰⁴

Despite the trouble caused to many towns by the barbarian tribes, Trogir as a kind of protected oasis had all the preconditions for undisturbed development. The fall of the Salonitan ager certainly worked in favour of Trogir. It was an extraordinary opportunity to gain an independent position.

While the question of the formation of the Trogir Diocese still remains unresolved, the extraordinarily long tradition of Christianity in the wider area of the town is not in question.¹⁰⁵ It is true that there is a very limited quantity of material remains of early Christian origin, particularly when it comes to architecture, but such a situation is not at all surprising if we consider the two millennia of continuous settlement in such a small area, today's historical nucleus of Trogir. For a long time, the remains of an early

100 N. CAMBI, 1980, 955.

101 Prvi crkveni sabor u Splitu, održan 925. godine, obilježile su dvije povijesne odluke za crkvenu prošlost na našim prostorima. To je ukidanje ninske biskupije i osnivanje splitske nadbiskupije koja se smatrala legitimnim nasljednikom salonitanske nadbiskupije.

102 N. KLAJĆ, 1985. Riječ je o prvom od tri predviđena sveska koji sačinjavaju drugu knjigu o trogirskoj povijesti, tj. srednjovjekovnu povijest grada.

103 N. KLAJĆ, 1985, 22-23.

104 N. KLAJĆ, 1985, 15-16, 24-25.

105 O novijim starokršćanskim nalazima na području grada vidi kod: I. BABIĆ, 1985, 25-47; V. KOVAČIĆ, 1989, 91-93; V. KOVAČIĆ, 1993, 291-309.

100 N. CAMBI, 1980, 955.

101 The first Church Synod of Split, held in 925, was characterised by two decisions of importance in the ecclesiastical history of the territory of Croatia. These were the abolition of the Diocese of Nin and the establishment of the Archdiocese of Split, which is considered to be the legitimate successor to the Salonitan Archdiocese.

102 N. KLAJĆ, 1985, in the first of the three planned volumes, constituting Book Two of the history of Trogir, i.e. the mediaeval history of the town.

103 N. KLAJĆ, 1985, 22-23.

104 N. KLAJĆ, 1985, 15-16, 24-25.

105 For more recent early Christian finds in the area of the town, see: I. BABIĆ, 1985, 25-47; V. KOVAČIĆ, 1989, 91-93; V. KOVAČIĆ, 1993, 291-309.

na području Trogira.¹⁰⁶ Zahvaljujući učestalijim arheološkim istraživanjima krajem osamdesetih i tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća, saznanja o starokršćanskoj topografiji u samoj gradskoj jezgri nešto su obilnija. O rezultatima istraživanja najviše je pisala Vanja Kovačić, a potom i Ivo Babić, čijih radova o sveukupnoj kulturno-povijesnoj baštini Trogira ima uistinu mnogo, a ovom prilikom izdvajam njegov iscrpan kulturno-povijesni pregled prostora između Trogira i Splita.¹⁰⁷

Najveće prostorne promjene u kasnoantičkom gradu donosi zaposjedanje novog kulturnog prostora koji je trajno obilježio izgled većine gradova na našoj obali. U kasnijim razdobljima, poglavito u srednjovjekovnoj izgradnji crkava, poštivano je izvorno kršćansko mjesto. Mnoge crkve i danas čuvaju tradiciju prvih kršćanskih svetišta, a ponekad i poganskih hramova. Prema nekim indicijama trogiriska srednjovjekovna katedrala nastavlja mjesto nekadašnjeg glavnog hrama antičkog Tragurija,¹⁰⁸ no teško ih je potvrditi budući da ostatci arhitekture nisu pronađeni.¹⁰⁹ Nedavna istraživanja uz sjevernu apsidu katedrale otkrila su ostatke starokršćanske crkve, čijom izgradnjom su vjerojatno uništeni tragovi poganskog hrama. Otkriven je nepravilni grubo klesani zid kasnoantičke crkve prilagođen funkciji temeljnog zida romaničke katedrale.¹¹⁰ Štovanje sv. Lovre, kojemu je katedrala posvećena, sasvim sigurno se održalo od vremena starokršćanske crkve, na što upućuju i spoznaje o širenju tog kulta. U prilog starokršćanskoj tradiciji štovanja tog svetca u Trogiru idu i vrlo oskudni zapisi bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta kojemu ipak nije promaklo kako se u tom gradu (naziva ga *Tetragurium*) štuje upravo sv. Lovre.¹¹¹ Nenad Cambi upozorio je u nekoliko navrata na zanimljivu podudarnost dvaju gradova na suprotnim krajevima salonitanskog agera, Trogira i Stobreča.¹¹² Osim nekadašnje zajedničke pripadnosti isejskoj koloniji, povezuju ih i crkve posvećene rimskom đakonu Laurenciju. Taj bi podatak mogao pomoći

Christian basilica at the Travarica site outside the town walls were the only known remains of an early Christian place of worship in the area of Trogir.¹⁰⁶ Thanks to more frequent archaeological excavations at the end of the 1980s and during the 1990s, our knowledge of early Christian topography in the very nucleus of the town has increased somewhat. The largest number of papers on the results of excavations has been published by Vanja Kovačić, followed by Ivo Babić, whose papers on the entire cultural-historical heritage of Trogir are numerous. His comprehensive cultural-historical overview of the area between Trogir and Split should be highlighted.¹⁰⁷

The greatest spatial changes in Late Antiquity towns were brought about by the new places of worship that left their mark on the appearance of most of the towns on the Croatian coast. In later periods, particularly in mediaeval church construction, the original Christian site was respected. Many churches have preserved the tradition of the first Christian places of worship, and sometimes also pagan temples, up to the present day. According to certain indicators, Trogir's mediaeval cathedral is on the location of the former main temple of Classical Antiquity Tragurion,¹⁰⁸ but this is hard to confirm since no remains of architecture have been found.¹⁰⁹ Recent excavations along the northern apse of the cathedral revealed the remains of an early Christian church whose construction probably destroyed the traces of a pagan temple. An irregular, coarsely cut wall of a Late Antiquity church, adjusted to the function of the foundation wall of the Romanesque cathedral, was unearthed.¹¹⁰ The veneration of St. Lawrence, to whom the cathedral was devoted, had certainly survived since the time of the early Christian church, which is also suggested by an understanding of the spread of the cult. The early Christian tradition of venerating this saint in Trogir is also supported by the extraordinary writings of the Byzantine Emperor Constantine Porphyrogenetos, who did not fail to notice that St. Lawrence was venerated in the town (which he named *Tetragurium*).¹¹¹ Nenad Cambi has

106 Baziliku je još 1903. godine istražio Frane Bulić – Vidi: F. BULIĆ, 1904, 20-26.

107 I. BABIĆ, 1984.

108 N. CAMBI, 1980, 952. Vidi također: N. CAMBI, 1976, 239-269.

109 Na postojanje hrama u predjelu današnje katedrale upućuju ulomci keramike i žrtvenika posvećenog božici Heri – N. CAMBI, 1980, 952.

110 I. BABIĆ, 1985, 44-46.

111 Citirano djelo cara Konstantina Porfirogeneta na žalost ne sadrži detaljnije opise grada Trogira, niti pojedinačnih građevina, kako je to slučaj sa Zadrom ili Splitom – Ž. RAPANIĆ, 1980, 998.

112 N. CAMBI, 1976, 252; N. CAMBI, 1980, 953.

106 The basilica was excavated as early as 1903 by Frane Bulić. See: F. BULIĆ, 1904, 20-26.

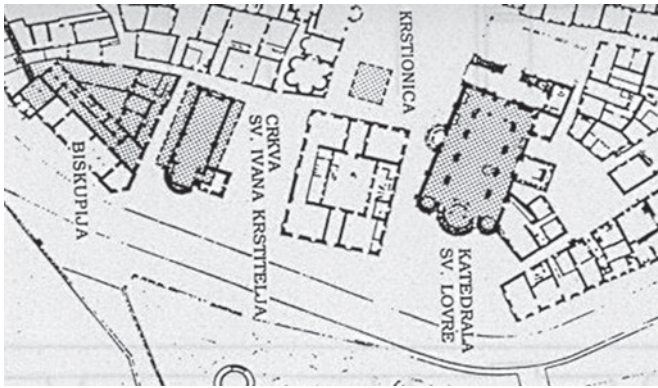
107 I. BABIĆ, 1984.

108 N. CAMBI, 1980, 952. See also: N. CAMBI, 1976, 239-269.

109 Fragments of pottery and an offering place dedicated to the goddess Hera also suggest the existence of temples in the area of the present-day cathedral, N. CAMBI, 1980, 952.

110 I. BABIĆ, 1985, 44-46.

111 Unlike the passages on Zadar or Split, the quoted work of Emperor Constantine Porphyrogenetos unfortunately contains no detailed descriptions of the town of Trogir or its individual buildings, Ž. RAPANIĆ, 1980, 998.

SL. 8. / FIG. 8.

Trogir, kršćanska topografija u istočnom dijelu grada (V. KOVAČIĆ, 1994).

Trogir, Christian topography in the eastern part of the town (V. KOVAČIĆ, 1994).

u datiranju trogirске starokršćanske crkve, budući se na stobrečkom poluotoku još uvijek nalaze ostatci velike starokršćanske bazilike u kojoj se štovao sv. Lovre, a po svoj prilici i ona je podignuta na temeljima antičkog hrama.¹¹³

Tijekom zaštitnih arheoloških radova oko bendiktinske crkve sv. Ivana Krstitelja u Trogiru otkriveni su ostatci još jedne starokršćanske crkve nad kojom je u srednjem vijeku podignuta benediktinska crkva. Datirana je u V. stoljeće, a njezina blizina i položaj u odnosu na starokršćansku crkvu sv. Lovre (pod današnjom katedralom) otvorili su mogućnost novim interpretacijama cijelog starokršćanskog kulturnog prostora koji je zapremao veću površinu uz istočni obrambeni pojas grada. U prilogu starokršćanskoj topografiji u Trogiru Vanja Kovačić između ostalog iznosi mogućnost o povezanosti dviju starokršćanskih crkava u neposrednoj blizini, koje su, uz pretpostavljenu krstionicu po sredini današnjeg katedralnog trga, mogle funkcionirati kao dvojne crkve, jedna memorijalnog, a druga kongregacijskog karaktera¹¹⁴ (Sl. 8).

Usprkos malom broju sačuvanih ostataka i poznatih činjenica o transformaciji antičkog u ranosrednjovjekovni grad, Trogir je klasičan primjer urbanog kontinuiteta, prvenstveno izraženog u nazivu grada i njegovoj neprekinutoj naseljenosti.

pointed several times to the interesting coincidence of two towns at opposite ends of the Salonitan ager, Trogir and Stobreč.¹¹² Apart from being factories of the Issa colony, they also had churches dedicated to the Roman Deacon Laurentius in common. This fact might be useful in dating the early Christian church of Trogir, since on the Stobreč Peninsula there are still the remains of a large early Christian basilica in which St. Lawrence was venerated, which was most probably also built on the foundations of a Classical Antiquity temple.¹¹³

In the course archaeological protection work around the Benedictine church of St. John the Baptist in Trogir, the remains of another early Christian church were unearthed, upon which the Benedictine church had been erected in the Middle Ages. It was dated to the 5th century, and its vicinity and location in relation to the early Christian church of St. Lawrence (under the present-day Cathedral) have opened up the possibility of a new interpretation of the entire early Christian place of worship, which covered a larger area along the eastern defensive belt of the town. In support of the early Christian topography in Trogir, among other things, Vanja Kovačić also points to possible connections between two early Christian churches located directly next to each other, which, along with the presumed baptistery in the centre of today's cathedral square, may have functioned as dual churches, one of a memorial and the other of a congregational character¹¹⁴ (Fig. 8).

Despite the small number of preserved remains and known facts about the transformation of the antique town into an early mediaeval town, Trogir is a classic example of urban continuity, which is primarily expressed in the name of the town and its continuous settlement.

Uninterrupted settlement and an extraordinarily long urban tradition are also characteristic of present-day Zadar. Unlike Trogir, which throughout history did not play the role of an administrative centre but did not experience any reduction in its cultural-historical significance, after the waves of migration in the Dalmatian hinterland had subsided, Zadar was assigned the role of the new Dalmatian metropolis. This choice was in many ways a consequence of the unfavourable conditions which oc-

113 N. CAMBI, 1976, 251-252.

114 V. KOVAČIĆ, 1994, 293-294. O vrstama i funkciji ranokršćanskih zdanja u gradskim i ruralnim sredinama vidi: B. MIGOTTI, 1995, 113-144.

112 N. CAMBI, 1976, 252; N. CAMBI, 1980, 953.

113 N. CAMBI, 1976, 251-252.

114 V. KOVAČIĆ, 1994, 293-294. For the types and functions of early Christian structures in urban and rural areas, see: B. MIGOTTI, 1995, 113-144.

Nprekinuta naseljenost te iznimno duga urbanistička tradicija obilježja su i današnjeg Zadra. Za razliku od Trogira kojega je uloga upravnog središta u povijesti zaobilazila, ne umanjujući pritom njegov kulturno-povijesni značaj, nakon smirivanja seobnih valova u zaleđu Dalmacije, Zadr je dodjeljena uloga nove dalmatinske metropole. Taj izbor u mnogome je posljedica nepovoljnih prilika koje su nakon provala barbara zahvatile ostale gradove, pa tako i nekadašnju prijestolnicu Salona, dok je Zadar ostao pošteđen većih razaranja.

Današnjom povijesnom jezgrom grada dominira ortogonalni raspored uličnih pravaca, što je uz neizostavan kompleks rimskog foruma s kapitolijским hramom i ostalim objektima, svakako najvrijednije naslijeđe antičkog urbanizma. Pravilno raspoređeni ulični pravci karakteriziraju planirane gradove, kakvi su bili rimske kolonije. Zadar je jedini grad na prostoru nekadašnje provincije Dalmacije sa statusom rimske kolonije čiji urbani kontinuitet traje od vremena osnutka u I. stoljeću pr. Kr. do danas.¹¹⁵

Proučavajući prvenstveno hrvatsku obalu i priobalje, Mate Suić je postigao još uvijek nenadmašene rezultate po pitanju razvoja antičkog grada u nas. No, činjenica da je svoja najopsežnija terenska istraživanja proveo upravo u široj okolini Zadra, a poglavito na prostoru samog grada, dopušta isticanje njegovog doprinosa proučavanju i poznavanju antičkog Jadera.

Najopsežnija istraživanja koja su iznijela na vidjelo ostatke antičkog grada, podatke o topografiji i njegovom razvoju, provedena su između 1963. i 1971. godine. U radovima, kojima je uz pomoć brojnih suradnika rukovodio M. Suić, istraženi su veći dijelovi foruma i kapitolija, gradskih termi, tržnice (emporija) i zidina, što je znatno doprinijelo stvaranju cjelokupne slike grada u njegovoj najstarijoj prošlosti. Naravno, pojedinačnih istraživanja materijalnih ostataka iz antičkog perioda bilo je i ranije, već početkom XX. stoljeća, iako su optimalni uvjeti za utvrđivanje urbanističke strukture antičkog grada stvoreni tek uslijed drastične poslijeratne porušenosti povijesne jezgre Zadra.¹¹⁶

Šezdesetih godina XX. stoljeća pokrenut je projekt pod nazivom "Prošlost Zadra", s ciljem

curred after the barbarian invasions in other towns, including the former capital Salona. Zadar, on the other hand, had been spared large-scale destruction.

The present-day historical nucleus of the town is dominated by its orthogonal distribution of streets which, along with the complex of the Roman forum and Capitolium temple and other structures, is certainly the most valuable heritage of the Classical Antiquity town-planning. Regularly organised street routes are characteristic of planned towns like Roman colonies. Zadar was the only town in the territory of the former Province of Dalmatia with the status of a Roman colony, and its urban continuity has lasted from the time of its founding in the 1st century BC up to the present.¹¹⁵

Studying primarily the Croatian coast and littoral, Mate Suić achieved unsurpassed results regarding the development of Classical Antiquity towns in Croatia. The fact that he conducted his most comprehensive excavations precisely in the area of Zadar, particularly within the town itself, underlines his contribution to the study and understanding of Classical Antiquity Iader.

The most comprehensive excavations, which revealed the remains of the Classical Antiquity town and also data on its topography and development, were conducted between 1963 and 1971. In the excavations, which were directed by M. Suić with the help of numerous collaborators, major parts of the forum and Capitolium, town bath, market (*emporium*) and walls were excavated, which greatly contributed to the creation of a comprehensive picture of the town in its oldest period. Of course, there had been individual excavations of material remains from the Classical Antiquity period before, as early as the beginning of the 20th century, although optimal conditions for determining the urban structure of the Classical Antiquity town were created only as a result of the severe post-war damage of the historical nucleus of Zadar.¹¹⁶

In the 1960s, a project called "Zadar's Past" was initiated with the aim of making a synthesis of the history of the town from the ancient periods to the modern era. There were similar ideas as far back as the first decades of the 20th century, when the first part of "Storia della città di Zara" by Vitaliano Brunelli

115 M. SUIĆ, 2003, 63.

116 Pregled arheoloških radova poduzetih u prvim godinama poslijeratne obnove Zadra vidi kod: M. SUIĆ, 1958, 13-49. O radu Arheološkog muzeja nakon oslobođenja Zadra vidi: Š. BATOVIĆ, 1968, 281-306. Kratak povijesni pregled arheoloških istraživanja na području Zadra vidi kod: M. SUIĆ, 1981, 15-22; M. SUIĆ, 2003, 38-39.

115 M. SUIĆ, 2003, 63.

116 For an overview of archaeological excavations conducted in the first years of the post-war reconstruction of Zadar, see: M. SUIĆ, 1958, 13-49. On the activity of the Archaeological Museum after the liberation of Zadar, see: Š. BATOVIĆ, 1968, 281-306. For a brief historical overview of archaeological excavations in the area of Zadar, see: M. SUIĆ, 1981, 15-22; M. SUIĆ, 2003, 38-39.

izrade sinteze povijesti grada od najstarijih vremena do suvremenog doba. Srodnih ideja bilo je još u prvim desetljećima XX. stoljeća kada je izdan prvi dio cjeline "Storia della città di Zara", autora Vitaliana Brunellija.¹¹⁷ Njegova sinteza zadarske povijesti obuhvaća razdoblje od najranije prošlosti grada do uspostave mletačke vlasti, a povremeno obuhvaća i šire područje Dalmacije, posebno u poglavljima o ranijim razdobljima. Brunellijeva povijest Zadra dugo je smatrana najbolje napisanom poviješću jednog našeg grada, iako su joj mnogi zamjerali subjektivnu obradu te izostavljanje povijesnih činjenica u poglavljima o hrvatskoj narodnoj povijesti. Nastavak cjeline koji se bavi prošlošću Zadra od početka do kraja mletačke uprave u Dalmaciji, objavljen je tek 1944. godine.¹¹⁸

Nedostatak suvremene povijesne sinteze koja bi na temelju znanstvenih kriterija pružila objektivnu sliku poznavanja i istraženosti grada, djelomično je nadoknadio projekt "Prošlost Zadra". Iz zamišljenog niza od pet knjiga realizirane su prve tri koje obuhvaćaju prošlost grada i njegove šire okolice od starog vijeka do pada mletačke uprave.

U sklopu tog projekta Mate Suić je prikazao Zadar u starom vijeku, s osvrtom na šire područje sjeverne Dalmacije, od prapovijesti do rimskog doba.¹¹⁹ Ona ujedno obuhvaća i rezultate velikog broja Suićevih istraživanja antičkog Jadera i njegove okolice, od onih vezanih uz povijesne okolnosti i osnutak kolonije, do urbanističkih obilježja grada, arhitektonskih sklopova i pojedinačnih objekata koji su antičkom Zadru davali izgled tipičnog rimskog grada. Svakako treba istaknuti Suićevu predanost istraživanju zadarskog foruma,¹²⁰ koja je uvelike zadužila nadolazeće generacije istraživača.¹²¹

Zastupljenost Zadra, odnosno antičkog Jadera, u Suićevom kapitalnom djelu o antičkom gradu na istočnom Jadranu, potvrđuje autorovo sveobuhvatno bavljenje poviješću zadarskog urbanizma, ali i status grada Zadra kao iznimnog primjera očuvanosti rimskog urbanističkog naslijeđa koje već stoljećima privlači pažnju stručne javnosti.¹²²

was published.¹¹⁷ His synthesis of the history of Zadar encompasses the period from the earliest past of the town until the establishment of Venetian rule, and occasionally also covers the wider area of Dalmatia, particularly in chapters about the earlier periods. Brunelli's history of Zadar was for a long time considered to be the best written history of a Croatian town, although many scholars were critical about its subjective approach and the omission of historical facts in the chapters about Croatian national history. A continuation of the work, dealing with Zadar's past from the beginning of Venetian rule in Dalmatia to its end, was only published in 1944.¹¹⁸

The lack of a modern historical synthesis to provide an objective picture based on scientific criteria of the understanding and state of affairs of the excavations of the town was partly compensated for by the "Zadar's Past" project. Of the planned series of five books, the first three have been published. These cover the past of the town and its wider surroundings from the ancient era until the end of Venetian rule.

As part of this project, Mate Suić dealt with Zadar in the ancient era with special reference to the wider area of northern Dalmatia from Prehistory until the Roman period.¹¹⁹ At the same time, it also encompasses the results of a large number of Suić's excavations of Classical Antiquity Iader and its surroundings, from those connected with the historical circumstances and establishment of the colonies, to the urban characteristics of the town, its architectural complexes and the individual structures which gave ancient Zadar the appearance of a typical Roman town. Suić's dedication to the excavations of the Zadar forum should certainly be emphasised.¹²⁰ This has greatly benefited future generations of scholars.¹²¹

The presence of Zadar, i.e. Classical Antiquity Iader, in Suić's main work on Classical Antiquity towns in the eastern Adriatic underlines the author's comprehensive study of the history of Zadar town-planning, but also the status of the town of Zadar as an extraordinary example of preserved Roman urban heritage, which has for centuries attracted scholars' attention.¹²²

117 V. BRUNELLI, 1913.

118 A. BENVENUTI, 1944.

119 M. SUIĆ, 1981a.

120 Suićeva razmišljanja o značaju Forumu i potrebi njegove integracije u suvremenu sliku grada vidi kod: M. SUIĆ, 1977, 38-52.

121 U novije vrijeme o zadarskom forumu te rezultatima istraživanja pisali su: I. Fadić i K. A. Giunio, Vidi: I. FADIĆ, 1986, 409-434; I. FADIĆ, 1999, 55-66; K. A. GIUNIO, 1999, 47-54.

122 M. SUIĆ, 1964, 117-128; M. SUIĆ, 1996, 333-348.

117 V. BRUNELLI, 1913.

118 A. BENVENUTI, 1944.

119 M. SUIĆ, 1981a.

120 For Suić's view on the meaning of the forum and the need for its integration into the modern picture of the town, see: M. SUIĆ, 1977, 38-52.

121 More recent papers on the Zadar forum and excavation campaign results include those by I. Fadić and K. A. Giunio. See: I. FADIĆ, 1986, 409-434; I. FADIĆ, 1999, 55-66; K. A. GIUNIO, 1999, 47-54.

122 M. SUIĆ, 1964, 117-128; M. SUIĆ, 1996, 333-348.

Drugi dio serije knjiga o "Prošlosti Zadra" koji se bavi prikazom grada u srednjem vijeku, nastao je u suradnji Nade Klaić i Ive Petriciolija čime je osigurana potpuna i objektivna slika razvoja grada, kako s povijesnog, tako i s kulturno-umjetničkog stajališta.¹²³

Najveći dio svojeg znanstvenog rada Ivo Petricioli je posvetio proučavanju srednjovjekovne umjetnosti i spomenika kulture na području grada Zadra, njegovog zaleđa i otoka. Često se doticao urbanističkih problema,¹²⁴ poglavito onih ranosrednjovjekovnih i srednjovjekovnih, iako je kod predanog izučavanja kulturne povijesti nekog grada, kakvo je Petriciolijevo, nemoguće povući oštru vremensku granicu. U tom je smislu potrebno istaknuti njegov doprinos razvoju starokršćanske arheologije u našem gradu, koji u vremenu intenzivnog širenja kršćanstva biva prožet kršćanskim građevinama, te se u pravom smislu riječi iz poganskog pretvara u kršćanski grad.

Posebnost kasnoantičke sakralne arhitekture u Zadru svakako su starokršćanske bazilike koje tvore tipološki prepoznatljivu skupinu sakralnih građevina, a prva takva cjelovito istraжена građevina na prostoru povijesne jezgre je bazilika sv. Tome, koju je istražio upravo Ivo Petricioli.¹²⁵

Unutar spomenute skupine zadarskih starokršćanskih građevina, kojoj pripada i sama katedrala, treba istaknuti još dvije bazilike: sv. Stjepana, danas posvećenu sv. Šimi, te sv. Mariju Veliku, čiji ostatci se velikim dijelom nalaze pod mletačkim bedemom iz XVI. stoljeća. Naime, podizanjem starokršćanskih bazilika, ali i ostalih sakralnih objekata starokršćanskog porijekla,¹²⁶ došlo je do opsežnih urbanističkih transformacija unutar gradskih zidina, koje ipak nisu narušile ortogonalni raspored uličnih pravaca i stambenih blokova među njima. Štoviše, zadana urbanistička mreža iskazala se vrlo iskoristivom

The other volume in the "Zadar's Past" series, covering the town in the Middle Ages, is the result of co-operation between Nada Klaić and Ivo Petricioli. It has enabled a complete and objective picture of the development of the town not only from a historical but also from a cultural-artistic perspective.¹²³

Ivo Petricioli dedicates the largest part of his work to the study of mediaeval art and cultural monuments in the area of the town of Zadar, its hinterland and islands. He often touches upon urban problems,¹²⁴ particularly concerning the early mediaeval and mediaeval periods, although in a study of the cultural history of a town such as Petricioli's, it is impossible to draw sharp chronological borders. It is necessary to highlight his contribution to the study of the development of early Christian archaeology in the town, which in the period of the intensive expansion of Christianity was rich in Christian structures, turning from a pagan into a Christian town in the full sense of the word.

A special characteristic of the Late Antiquity sacral architecture of Zadar is certainly the early Christian basilicas, which create a typologically recognisable group of sacral buildings. The first such comprehensively explored building in the area of the historical nucleus was St. Thomas's Basilica, which was excavated by Ivo Petricioli.¹²⁵

As part of the mentioned group of early Christian buildings in Zadar, to which the Cathedral itself also belongs, two other basilicas should be pointed out: that of St. Stephen, currently dedicated to St. Simon, and that of St. Mary Major, the remains of which are largely situated under the 16th-century Venetian fortification walls. Due to the construction of early Christian basilicas, but also other sacral structures of early Christian origin,¹²⁶ comprehensive urban transformations within the town walls occurred. However, these did not disturb the orthogonal distribution of the streets and residential blocks. In fact, the urban

123 N. KLAJĆ - I. PETRICIOLI, 1976.

124 I. PETRICIOLI, 1958, 65-72 – autor donosi kratak pregled urbanističkog razvoja Zadra ističući četiri faze izgradnje koje prethode suvremenoj obnovi grada: antički Zadar, srednjovjekovni, Zadar pod mletačkom upravom i Zadar za austrijske i talijanske vladavine. Također vidi: I. PETRICIOLI, 1958a, 101-124: autor predstavlja iznimnu vrijednost makete grada smatrajući je neizostavnim izvorom u proučavanju srednjovjekovnog urbanizma Zadra.

125 Vidi: I. PETRICIOLI, P. VEŽIĆ, 1975, 101-110.

126 Starokršćansko porijeklo se naslućuje i kod ranoromaničke crkvice sv. Lovre, porušene bazilike sv. Ivana Krstitelja, poznatije po ranoromaničkoj posveti sv. Domenika (u pučkoj varijanti sv. Nediljica). Vidi: I. PETRICIOLI, 1988, 53-73; P. VEŽIĆ, 1999, 7-16.

123 N. KLAJĆ & I. PETRICIOLI, 1976.

124 I. PETRICIOLI, 1958, 65-72. The author gives a brief overview of the urban development of Zadar, pointing out four construction stages preceding the reconstruction of the modern town: classical Antique Zadar, mediaeval Zadar, Zadar under Venetian administration, and Zadar under Austrian and Italian rule. See also: I. PETRICIOLI, 1958a, 101-124. The author underlines the extraordinary value of a scale model of the town, considering it to be a vital resource in the study of mediaeval urban life in Zadar.

125 See: I. PETRICIOLI & P. VEŽIĆ, 1975, 101-110.

126 The early Christian origin is also suggested by the small early Romanesque church of St. Lawrence, the destroyed basilica of St. John the Baptist, better known for its early Romanesque dedication to St. Dominic (the local variant of St. Nediljica). See: I. PETRICIOLI, 1988, 53-73; P. VEŽIĆ, 1999, 7-16.

u novim društvenim prilikama, a sam raspored starokršćanskih objekata doprinijeo je decentralizaciji gradskog prostora kojim je dominirao katedralni sklop, nekad jedinstvena ishodišna točka kršćanstva.

O rezultatima istraživanja spomenutih bazilika pisao je i Pavaš Vežić, koji se u svojem dugogodišnjem znanstvenom radu najviše bavio starokršćanskom arhitekturom sa šireg područja Zadra.¹²⁷ Nedavno je objavljena i svojevrsna sinteza njegovih razmatranja o razvoju kršćanstva na ovim prostorima, točnije o posljedicama njegovog širenja na kulturno-umjetničkom planu.¹²⁸ Polazeći od preobrazbe grada, njegovih predkršćanskih struktura i organizacije, autor proširuje svoje interesno područje na prostor zadarskog zaleđa i otočja, donoseći vrlo preglednu sliku rasprostranjenosti starokršćanskog sloja. Budući je razvoj zadarskog katedralnog sklopa jedan od problema kojim se Vežić intenzivno bavio, i ovom prilikom je predložen njegov razvojni put od formiranja prvog kršćanskog oratorija do širenja prema starokršćanskoj episkopalnoj cjelini.¹²⁹

U pomalo neuobičajenim uvjetima, prvi kršćanski centar na prostoru grada, na čijem mjestu je nastavljeno širenje katedralnog sklopa, razvio se sa sjeverne strane foruma, vjerskog, upravnog, te općenito društvenog središta svakog rimskog grada. Ranokršćansko kultno središte u neposrednoj blizini rimskog hrama ne susreće se često, poglavito ne u najranijim stoljećima kršćanstva, stoga je kontinuitet kulturnog mjesta kakvog imamo u Zadru od iznimne vrijednosti.¹³⁰

Jezgra budućeg kršćanskog sklopa nastala je transformacijom jednog dijela rimskih taberni duž sjeverne strane foruma, što odgovara uobičajenim postupcima u ostalim dijelovima Carstva.¹³¹ No, njezin položaj u odnosu na glavni kulturni prostor rimskog Jadera upućuje na određeni oblik vjerske tolerancije i prije Milanskog edikta.¹³² Treba istaknuti relativno velik broj podataka o zadarskim biskupima u prvim stoljećima kršćanstva. Najran-

network proved to be very useful in the new social circumstances, and the organisation of early Christian structures contributed to a decentralisation of the town space dominated by the cathedral complex, which was once the unique starting point of Christianity.

Pavaš Vežić, who in his many years of scientific research mostly studied early Christian architecture in the wider area of Zadar, also wrote about the results of the excavations of the abovementioned basilicas.¹²⁷ Recently, a synthesis of his considerations on the development of Christianity in the region, or more precisely on the consequences of its spread on the cultural-artistic front, has been published.¹²⁸ Starting from the transformation of the town, its pre-Christian structure and organisation, the author extends his examination to the area of the Zadar hinterland and islands, giving a very clear picture of the distribution of the early Christian layer. Since the development of the Zadar cathedral complex is one of the issues that Vežić intensively worked on, its development from the formation of the first Christian oratory until its expansion into an early Christian episcopal complex is again presented.¹²⁹

In somewhat unusual conditions, the first Christian centre in the town, on the site of which the expansion of the cathedral complex occurred, developed on the northern sides of the forum: the religious, administrative and general social centre of each Roman town. An early Christian centre of worship in the direct vicinity of Roman temples is not frequently encountered, particularly not in the earliest centuries of Christianity. Therefore, the continuity of the place of worship, as found in Zadar, is of extraordinary value.¹³⁰

The nucleus of the future Christian complex was a result of the transformation of part of the Roman *tabernae* along the northern side of the forum, which corresponds to the usual process in other parts of the Empire.¹³¹ However, its location in relation to the main area of worship in Roman Iader suggests a certain form of religious toleration even before the Edict of Milan.¹³² The relatively large amount of data on Zadar bishops in the first centuries of Christianity

127 P. VEŽIĆ, 1986, 61-177; P. VEŽIĆ, 1993, 29-54; P. VEŽIĆ, 1993a.

128 P. VEŽIĆ, 2005.

129 P. VEŽIĆ, 2005, 33-56.

130 Vidi: N. CAMBI, 1976, 245-246; M. SUIĆ, 1981, 332-336; M. SUIĆ, 2003, 367-368; P. VEŽIĆ, 2005, 28-29.

131 Najstariji poznati kršćanski oratoriji pretežno potječu iz III. i IV. stoljeća, a najčešće su bili smješteni u preuređenim profanim građevinama, privatnog karaktera poput domusa i insula, ili javnog poput taberni: P. VEŽIĆ, 2005, 9.

132 P. VEŽIĆ, 2005, 9. Također vidi: B. MIGOTTI, 1995, 225-249.

127 P. VEŽIĆ, 1986, 61-177; P. VEŽIĆ, 1993, 29-54; P. VEŽIĆ, 1993a.

128 P. VEŽIĆ, 2005.

129 P. VEŽIĆ, 2005, 33-56.

130 See: N. CAMBI, 1976, 245-246; M. SUIĆ, 1981, 332-336; M. SUIĆ, 2003, 367-368; P. VEŽIĆ, 2005, 28-29.

131 The oldest known Christian oratories mostly originate from the 3rd and 4th centuries, and were most frequently located in reconstructed profane buildings of a private character, such as *domi* and *insulae*, or public ones such as *tabernae*. P. VEŽIĆ, 2005, 9.

132 P. VEŽIĆ, 2005, 9. See also: B. MIGOTTI, 1995, 225-249.

ije poznato ime je ono biskupa Feliksa koji 381. i 391. godine sudjeluje u radu Akvilejske i Milanske biskupske sinode. Postoje indicije o još ranijem djelovanju zadarskog biskupa već u prvoj polovini III. stoljeća, čime bi razvoj zadarske Crkve odgovarao situaciji u važnim urbanim središtima u provinciji, kao što je Salona. Uzevši u obzir sve poznate podatke o prvim stoljećima kršćanstva u Zadru, Zvezdan Strika je predstavio još uvijek znanstveno nepotvrđen podatak o sudjelovanju zadarskog biskupa na Biskupskoj sinodi u Rimu još 341. godine, što bi znatno produžilo tradiciju biskupskog sjedišta u gradu Zadru.¹³³

Tijekom V. stoljeća poduzeti su zahvati širenja katedralnog sklopa koji je obuhvatio i postojeće ranokršćanske objekte kultne namjene. Njegova prostorna organizacija trajno je očuvana u svim daljnjim fazama širenja, a prepoznatljiva je i u današnjem izgledu katedralne cjeline. Glavna urbanistička značajka cijelog sklopa je njegova prostorna podudarnost s ortogonalnim planom grada, dok je unutrašnji raspored kulturnih objekata – bazilika s prigradnjama (katekumenej, baptisterij, dijakonikon) – istovremeno prilagođen i liturgijskoj funkciji¹³⁴ (Sl. 9).

Zadarski forum, pa tako i episkopalni sklop duž njegove sjeverne strane, općenito se smatraju dobro proučenim cjelinama, makar na razini prostorne organizacije i oblika pripadajućih objekata. O izgledu detalja ili njihove unutrašnje dekoracije nema previše podataka, dok materijalni ostatci omogućuju samo djelomičnu rekonstrukciju izvornog stanja. U tom smislu zapažanja bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta imaju iznimnu vrijednost, kao i činjenica da u svojim poznatim opisima gradova duž naše obale Jadrana, Zadru posvećuje najviše prostora. Pojedini dijelovi carevog zapisa nisu sasvim jasni i zahtijevaju posebno tumačenje, što se prvenstveno odnosi na još uvijek neobjašnjenu usporedbu zadarske sa halkopratejskom bazilikom u Carigradu (Bogorodičina crkva u predjelu *Khalkoprateia*). O tome je nedavno pisao Pavuša Vežić smatrajući kako Porfirogenetov navod ne treba tumačiti u smislu doslovne podudarnosti arhitektonskih oblika dviju bazilika, već podudarnosti ukupnosti njihove prostorne strukture i pojedinih sadržaja.¹³⁵ Carev navod o unutrašnjosti zadarske katedrale, gdje se spominju *zeleni i bijeli stupovi, podni mozaici i dr-*

should also be pointed out. The earliest known name is that of Bishop Felix, who in the years 381 and 391 participated in the work of the episcopal Synods of Aquileia and Milan. There are indications of even earlier activity by a Zadar bishop as early as the first half of the 3rd century, which suggests that the development of the Zadar church corresponded to the situation in important urban centres in the province, such as Salona. Taking into consideration all the known data on the first centuries of Christianity in Zadar, Zvezdan Strika has presented still unverified evidence on the participation of the Bishop of Zadar at the episcopal Synod in Rome as early as AD 341, which would significantly extend the presence of the episcopal see in the town of Zadar.¹³³

In the course of the 5th century, works were conducted as part of the expansion of the cathedral complex, which also encompassed existing early Christian structures serving as places of worship. Its spatial organisation has been permanently preserved in all further stages of expansion, and is recognisable even today in the current appearance of the complex. The main urban characteristic of the entire complex is its spatial coincidence with the orthogonal plan of the town, while the interior organisation of the places of worship (basilicas with additional structures (catechumenium, baptistery, diaconicon)) were adapted at the same time to the liturgical function¹³⁴ (Fig. 9).

The Zadar forum, as well as the episcopal complex along its northern side, are generally considered to be thoroughly studied complexes, at least as far as spatial organisation and the form of corresponding structures are concerned. There are not too many data on the appearance of the details or their interior decoration, while material remains enable only a partial reconstruction of the original situation. In this sense, the observations of the Byzantine Emperor Constantine Porphyrogenetos are of extraordinary value, as well as the fact that in his known descriptions of towns along the Croatian Adriatic coast, he dedicates the most space to Zadar. Certain parts of the Emperor's writings are not entirely clear and require a specific interpretation, which is primarily related to the still unclarified comparison of the Zadar basilica with that of the Khalkoprateia basilica in Constantinople (The Mother Mary church in the Khalkoprateia quarter of the town). Recently, Pavuša Vežić wrote on this, arguing that Porphyrogenitus's

133 Z. STRIKA, 2004, 31-64.

134 P. VEŽIĆ, 2005, 34.

135 P. VEŽIĆ, 2001, 301-313.

133 Z. STRIKA, 2004, 31-64.

134 P. VEŽIĆ, 2005, 34.

SL. 9. / FIG. 9.

Zadar, zračni pogled na episkopalni sklop i rimski forum
(P. VEŽIĆ, 2001, 55).

Zadar, aerial view of the episcopal complex and Roman forum
(P. VEŽIĆ, 2001, 55).

vopisi,¹³⁶ najraniji je opis njezine unutrašnjosti, koji upućuje na zaključak da je u X. stoljeću još uvijek bio očuvan oblik katedrale iz starokršćanske faze. Tu je činjenicu, između ostalih, istaknuo i Mate Suić, koji se također bavio tumačenjem Porfirogenetovih zapisa o Zadru, s posebnim osvrtom na carev navod o veličini grada ("*veliki*" *kastron*).¹³⁷ U prilog carevoj konstataciji idu i broježani podatci o površini i dimenzijama gradova Zadra, Splita i Dubrovnika, iz kojih proizlazi da je u X. stoljeću Zadar uistinu

statement should not be interpreted in the sense of a literal coincidence of architectural forms between the two basilicas, but a coincidence of the totality of their area and individual contents.¹³⁵ The Emperor's statement about the interior of Zadar Cathedral, in which *green and white pillars, floor mosaics and wood carvings*¹³⁶ are mentioned, represents the earliest description of its interior, suggesting that in the 10th century the shape of the cathedral from the early Christian phase was still preserved. This fact was, among others, also pointed out by Mate Suić, who also dealt with the interpretation of Porphyrogenitus's documents about Zadar, particularly the Emperor's statement on the size of the town (*large castron*).¹³⁷ In support of the Emperor's statement, there are numerical data on the surface area and

136 CONSTANTINUS PORPHYROGENNITUS VII, *De administrando imperio liber - O upravljanju carstvom*, 2003, 73. Također vidi: M. LONČAR, 1999, 235-243.

137 M. SUIĆ, 1981a, 5-29.

135 P. VEŽIĆ, 2001, 301-313.

136 CONSTANTINUS PORPHYROGENNITUS VII, *De administrando imperio*, Zagreb, 2003, 73. See also: M. LONČAR, 1999, 235-243.

137 M. SUIĆ, 1981a, 5-29.

SL. 10. / FIG. 10.

Zadar, ostatci gradskih zidina - tri uzastopne razvojne faze: antička (ranocarska), kasnoantička i srednjovjekovna (foto: V. Jović).

Zadar, the remains of town walls – three continuous development stages: Classical Antiquity (early imperial), Late Antiquity and the Middle Ages (photo: V. Jović).

bio najveći grad u Dalmaciji.¹³⁸ Širenje opsega grada bilo je ograničeno samim geografskim položajem, kojeg možemo usporediti s položajem Tragurija. No, to nije bio jedini razlog zadržavanja antičkog perimetra. Riječ je o uobičajenoj pojavi koja u razdoblju prelaska iz kasne antike u rani srednji vijek prati većinu srednjoeuropskih gradova s urbanim kontinuitetom iz ranijih faza.

Kasnu antiku i rani srednji vijek obilježila su pojačavanja, dodatnog utvrđivanja ili popravljavanja postojećeg stanja obrambenih zidina, dok su značajnija pomicanja gradskog perimetra vrlo rijetka. Ipak, na kopненоj (istočnoj) strani obrambe-

dimensions of the towns of Zadar, Split and Dubrovnik, which suggest that in the 10th century Zadar was indeed the largest town in Dalmatia.¹³⁸ The growth in the town's area was limited by its geographic position, which can be compared to that of Tragurion. However, this was not the only reason for maintaining the Classical Antiquity perimeter. This was a common phenomenon, which in the age of transition from Late Antiquity to the Early Middle Ages can be observed in most Central European towns with urban continuity from earlier phases.

Late Antiquity and the Early Middle Ages were characterised by reinforcement, additional forti-

138 M. SUIĆ, 1981a, 11-12, podatci o rasprostranjenosti gradova u X. stoljeću: Split – 31 200 m², Zadar – 220 000 m², Dubrovnik – ¼ današnjeg areala unutar gradskih zidina.

138 M. SUIĆ, 1981a, 11-12, the area of towns in the 10th century: Split – 31,200 m², Zadar – 220,000 m², Dubrovnik – ¼ of today's area inside the town walls.

Sl. 11. / FIG. 11.

Zadar, Trg Petra Zoranića, kasnoantički zidovi okomiti na ranocarsku liniju bedema (foto: V. Jović).

Zadar, Trg Petra Zoranića, Late Antiquity walls vertical to the early imperial line of the rampart (photo: V. Jović).

nog pojasa Jadera gradi se posve novi trakt zidina koji s odmakom od nekoliko metara prati liniju ranijeg antičkog zida¹³⁹ (Sl. 10). Na istoj, istočnoj liniji zidina, u ravnini glavnog uličnog pravca (*decumanus maximus* – današnja Kalelarga), bio je glavni ulaz u grad koji u I. stoljeću dobija monumentalni trolučni slavluk. Najnovijim zaštitnim arheološkim istraživanjima na širem prostoru kopnenog ulaza u grad, današnjeg Trga Petra Zoranića, potvrđeni su rezultati istraživanja s početka XX. stoljeća, ali su otkriveni i neki novi elementi koji nadopunjuju dosadašnje spoznaje.¹⁴⁰

Riječ je o složenom sklopu, uglavnom fortifikacijske arhitekture, koji je od ranocarskog rimskog razdoblja do srednjeg vijeka neprestano nadopunjavan i pregrađivan. Rezultati posljednjih istraživanja doprinijeli su jasnijem razlučivanju

fication or the fixing of existing walls, while more significant removals from the town perimeter were extraordinarily rare. However, on the eastern (mainland) side of the defensive belt of Iader, a completely new tract of walls was built which, with a few metres of deviation, followed the line of the earlier Classical Antiquity wall¹³⁹ (Fig. 10). At the same, in the eastern line of walls, parallel to the main street route (*decumanus maximus*: today's Kalelarga), there was the main entrance to the town, which in the 1st century received a monumental triumphal triple arch. The newest archaeological protection excavations in the wider area of the town gate on the side of the mainland, present-day Trg Petra Zoranića, confirmed the results of the campaign from the beginning of the 20th century, unearthing some new elements, and completing the picture of what was already known.¹⁴⁰

It is a complex combination of structures, mostly fortification architecture, which was continuously altered and restored from the early Imperial Roman period until the Middle Ages. The results of the most recent campaign have contributed to a clearer distinction between individual development stages, with a special accent on Late Antiquity interventions, which, according to the newest understanding, occurred on several occasions in the course of the 4th, 5th and 6th centuries. The 5th century Late Antiquity wall is particularly interesting. This, parallel with another Late Antiquity wall with the same characteristics, was diagonally set on the line of the early Imperial walls, i.e. the southern octagonal tower within the walls (Fig. 11). Stretching towards the East, the northern wall forms the shape of the letter L, creating

139 M. SUIĆ, 2003, 350-351. O obrambenom sustavu Zadra u antici i kasnoj antici također vidi: M. SUIĆ, 1976, 533-553; M. SUIĆ, 1981a, 188-190.

140 J. BERSA, 1910, 194-213; I. FADIĆ, 2008, 415-418.

139 M. SUIĆ, 2003, 350-351. For the defence system of Zadar in Classical Antiquity and Late Antiquity, see also: M. SUIĆ, 1976, 533-553; M. SUIĆ, 1981a, 188-190.

140 J. BERSA, 1910, 194-213; I. FADIĆ, 2008, 415-418.

SL. 12. / FIG. 12.

Zadar, Trg Petra Zoranića, nastavak srednjovjekovnog bedema u liniji Kapetanove kule (foto: V. Jović).

Zadar, Trg Petra Zoranića, continuation of the mediaeval ramparts in line with the Captain's Tower (photo: V. Jović).

pojedinih razvojnih faza, pri čemu bih istaknula kasnoantičke intervencije koje su se, prema najnovijim spoznajama, odvijale u više navrata tijekom IV., V. i VI. stoljeća. Posebno je zanimljiv kasnoantički zid iz V. stoljeća koji je, paralelno s još jednim kasnoantičkim zidom srodnih karakteristika, poprečno postavljen na liniju ranocararskih zidina, odnosno na južnu oktogonalnu kulu u sklopu tih zidina (Sl. 11). Pružajući se prema istoku, sjeverni zid se lomi u obliku slova L i tvori prostor nalik propugnakulu. Zid je građen upotrebom spolija koje su vrlo vjerojatno preuzete iz neposredne blizine, s antičkog slavloluka.

Tijekom posljednjih istraživanja na Trgu Petra Zoranića otkriven je i veći segment srednjovjekovnog bedema s gradskim vratima, čiji položaj je zabilježen i početkom XX. stoljeća, no tek sad je konačno utvrđena njegova podudarnost s dijelom srednjovjekovnog zida na današnjem Trgu Pet Bunara (Sl. 12).

Uporaba sekundarnog materijala i spolija obilježila je sveukupno kasnoantičko, a potom i ranosrednjovjekovno graditeljstvo, što se odrazilo i na izgradnju zidina. Tako su pri izgradnji zadarskog kasnoantičkog bedema iz VI. stoljeća, vidljivog pred "Dječjim dispanzerom", upotrijebljeni žlijebovi koji su pripadali rimskom akveduktu.¹⁴¹ Gotovo da nije bilo pravila u odabiru građevnog materijala, pojedinačni arhitektonski elementi, stupovi, kapiteli, raznovrsne grede, čitavi nadgrobni spomenici,

an area similar to a *propugnaculum*. The wall was built using spolia, probably taken from the Classical Antiquity triumphal arch in its direct vicinity.

In the course of the most recent campaign on Trg Petra Zoranića, a rather large segment of a mediaeval wall with a town gate was unearthed, the position of which had also been recorded at the beginning of the 20th century. However, it is only now that finally its coincidence with part of the mediaeval wall on today's Trg Pet Bunara square has finally been established (Fig. 12).

The use of secondary material and spolia was characteristic of the entire Late Antiquity period, and also early mediaeval architecture, which was reflected in the construction of the town walls. Thus, for the construction of Zadar's 6th-century Late Antiquity rampart, which can be seen in front of the present-day Children's Polyclinic, the guttering was spoliated from a Roman aqueduct.¹⁴¹ There were al-

141 M. SUIĆ, 1976, 536; M. SUIĆ, 2003, 352. O rimskim akveduktima na prostoru Dalmacije najpredanije je pisao Boris Ilakovac, a u sklopu opsežne studije o akveduktima sjeverne Dalmacije u sklopu koje su obrađena i dva zadarska: B. ILAKOVAC, 1982, 147. Vidi Sl. 10 ovog članka.

141 M. SUIĆ, 1976, 536; M. SUIĆ, 2003, 352. Boris Ilakovac has written extensively about Roman aqueducts in the territory of Dalmatia as part of a comprehensive study of aqueducts in northern Dalmatia which also analyses two aqueducts from Zadar. B. ILAKOVAC, 1982, 147. See Fig. 10.

SL. 13. / FIG. 13.

Zadar, spolije u temeljima rotunde sv. Donata u sjeveroistočnom dijelu rimskog foruma (foto: V. Jović).

Zadar, spolia in the foundations of St. Donatus's rotunda in the north-eastern part of the Roman forum (photo: V. Jović).

pa čak i amfore.¹⁴² Sve je to bilo od velike koristi u opasnim vremenima barbarskog pustošenja, kada su obrana i opstanak grada bili jedina briga tadašnjeg stanovništva.

O uporabi antičkih spolija, koja se može pratiti od kasne antike do srednjeg vijeka, u nekoliko navrata pisao je Ivo Babić, a posebno se osvrnuo na situaciju u srednjovjekovnom Zadru koja nudi raznovrsne primjere negiranja antičkih spomenika, ali i njihovog uvažavanja i resemantizacije.¹⁴³ Ranosrednjovjekovne i srednjovjekovne crkve zadarske povijesne jezgre prepune su ugrađenih antičkih fragmenata, a svakako najpoznatiji primjer uporabe ostataka antičkih građevina kao građevnog materijala, jest rotunda sv. Donata.¹⁴⁴ Posebno je zanimljiva uporaba spolija u funkciji temelja rotunde, koji su prije otkrivanja izvorne razine rimskog Forumu bili pod zemljom, no već su dugo otkriveni i vidljivi prolaznicima (Sl. 13).

most no rules in the selection of construction material. It was taken from individual architectural elements, pillars, capitals, various beams, whole sepulchral monuments, and even amphorae.¹⁴² All this was very helpful during the dangerous times of barbarian devastation, when the defence and survival of the town were the only concern of the population.

On several occasions, Ivo Babić has written about the use of Classical Antiquity spolia that can be observed from Late Antiquity until the Middle Ages, particularly with regard to the situation in mediaeval Zadar. He offers various examples of neglected Classical Antiquity monuments, but also respect for them and their resemantisation.¹⁴³ Early mediaeval and mediaeval churches in Zadar's historical nucleus are extremely rich in spoliated Classical Antiquity fragments, and certainly the most famous example of using the remains of Classical Antiquity structures as construction material is the rotunda of St. Donatus's.¹⁴⁴ Of particular interest is the use of spolia in the foundations of the rotunda, which before the unearthing of the original layer of the Roman forum were under the earth, but have long been uncovered and are now visible to passers-by (Fig. 13).

142 O upotrebi amfora u antičkom graditeljstvu Dalmacije vidi: N. CAMBI, 1980a, 73-79.

143 I. BABIĆ, 2006, 131; I. BABIĆ, 2006a, 91-121.

144 M. SUIĆ, 2003, 352; I. BABIĆ, 2006a, 135.

142 For the use of amphorae in Classical Antiquity architecture in Dalmatia, see: N. CAMBI, 1980a, 73-79.

143 I. BABIĆ, 2006, 131; I. BABIĆ, 2006a, 91-121.

144 M. SUIĆ, 2003, 352; I. BABIĆ, 2006a, 135.

O okolnostima izgradnje, tipološkim karakteristikama, pa tako i dataciji crkve sv. Donata, još uvijek postoje različita mišljenja. U novije vrijeme tim problemima posebno se bavio Pavuša Vežić,¹⁴⁵ koji pretpostavlja dvije faze izgradnje rotunde: prvu tijekom druge polovine VIII. stoljeća, te kasniju u prvim desetljećima IX. stoljeća.¹⁴⁶ Nastavivši s istraživanjima objavio je nekoliko kraćih radova na temu porijekla i razvoja crkve, čiji značaj je posebno došao do izražaja u još jednoj novijoj i opširnijoj monografiji.¹⁴⁷ Iako je Vežićeva datacija rotunde općeprihvaćena, nemoguće je zanemariti niz elemenata koji navode na drugačiji razvoj događaja. Iscrpan pregled različitih stavova o dataciji sv. Donata nalazi se u članku Mirje Jarak,¹⁴⁸ gdje autorica preispituje njegovo ranosrednjovjekovno porijeklo, ostavljajući prostora i nekim starijim interpretacijama, poput one Mate Suića, koji se zalagao za kasnoantičko porijeklo prve faze rotunde.¹⁴⁹

U kontekstu urbanističkog razvoja Zadra puno je važnija činjenica da izgradnja rotunde sv. Donata predstavlja još jednu fazu u prostornoj transformaciji gradske dominante, odnosno katedralnog sklopa, na što upućuje i njezina fizička povezanost s episkopijem i katedralom. U skladu sa svojim stavovima o dataciji rotunde, Pavuša Vežić smatra kako je njezino povezivanje s ostalim dijelovima episkopalnog sklopa ostvareno u posljednjoj, ranosrednjovjekovnoj fazi izgradnje.¹⁵⁰ Za razliku od starokršćanskog sklopa katedrale, odnosno pripadajućih kulturnih i rezidencijalnih objekata čiji položaj i međusobni prostorni odnosi prate ortogonalni sustav uličnih pravaca, orijentacija rotunde sv. Donata, u samom sjeveroistočnom uglu foruma, negira rimsku prostornu organizaciju.¹⁵¹

Do vremena izgradnje Sv. Donata, zadarski forum je u potpunosti izgubio ulogu jedinstvenog centra antičkog grada, ali je tu ulogu preuzeo ka-

Opinions on the circumstances of the construction, typological characteristics and dating of St. Donatus's Church are still controversial. Recently, Pavuša Vežić in particular has dealt with these issues,¹⁴⁵ assuming two stages in the construction of the rotunda: the first in the second half of the 8th century, and a later one in the first decades of the 9th century.¹⁴⁶ Having continued his excavations, he published several short papers on the origin and development of the Church, the significance of which became particularly evident in another more recent and comprehensive monograph.¹⁴⁷ Although Vežić's dating of the rotunda has been generally accepted, it is impossible to neglect a series of elements suggesting a different course of events. A comprehensive overview of different opinions regarding the dating of St. Donatus's is to be found in an article by Mirja Jarak,¹⁴⁸ in which the author questions its early mediaeval origin, leaving room also for some older interpretations, such as that of Mate Suić, who was in favour of the late antique origin of the first stage of the rotunda.¹⁴⁹

Much more important in the context of the urban development of Zadar is the fact that the construction of the rotunda of St. Donatus's represents another stage in the spatial transformation of the most dominant structure in the town, i.e. the cathedral complex, as suggested also by its physical connections with the episcopate and the cathedral. In line with his views on the dating of the rotunda, Pavuša Vežić believes that it had become related to other parts of the episcopal complex in the last, early mediaeval construction phase.¹⁵⁰ Unlike the early Christian complex of the cathedral, i.e. the corresponding worship and residential structures, whose position and spatial interrelations follow the orthogonal system of the street routes, the orientation of the rotunda of St. Donatus's in the very north-eastern corner of the forum negates the Roman spatial organisation.¹⁵¹

145 Godine 1985. u okviru Male Biblioteke Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske izdana je manja monografija o Sv. Donatu s najkompletnijim prikazom arhitektonskih slojeva crkve: P. VEŽIĆ, 1985.

146 Pretpostavku o slojevitoj izgradnji rotunde prvi je iznio I. Petricioli dok su je ostali autori, počevši od F. Bulića i A. Hausera koji su krajem XIX. stoljeća proveli istraživanja u crkvi, promatrali kao jedinstvenu cjelinu – kronološki pregled istraživanja vidi kod: P. VEŽIĆ, 2002, 49-56.

147 P. VEŽIĆ, 2002.

148 M. JARAK, 1995, 117-123.

149 M. SUIĆ, 1981, 335; M. SUIĆ, 2003, 352, 368. Dodatne argumente za kasnoantičko porijeklo rotunde vidi kod: Z. GUNJAČA, 1984, 253-262.

150 P. VEŽIĆ, 2002, 62.

151 P. VEŽIĆ, 2002, 65-66.

145 In 1985, as part of the Mala Biblioteka, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* ("Yearbook on the Protection of the Cultural Monuments of Croatia"), a rather small St. Donatus's monograph was published with the most complete illustration of the architectural layers of the church, P. VEŽIĆ, 1985.

146 The first to assume a multilayered construction of the rotunda was I. Petricioli, while other authors, beginning with F. Bulić and A. Hauser, who near the end of 19th century conducted excavations in the church, saw it as a unique complex. For a chronological overview of the excavations, see: P. VEŽIĆ, 2002, 49-56.

147 P. VEŽIĆ, 2002.

148 M. JARAK, 1995, 117-123.

149 M. SUIĆ, 1981, 335; M. SUIĆ, 2003, 352, 368. For additional arguments in favour of the Late Antiquity origin of the rotunda, see: Z. GUNJAČA, 1984, 253-262.

150 P. VEŽIĆ, 2002, 62.

151 P. VEŽIĆ, 2002, 65-66.

tedralni sklop kao nova gradska dominanta, koja djelomično i počiva na prostoru Foruma.¹⁵² Dobro učvršćena biskupska Crkva nerijetko je upravljala svim segmentima gradskog društva, ne samo vjerskim, te nije propuštala sudjelovanje u važnim poslovima municipija, s kojim se u konačnici i poistovijetila.¹⁵³ Na pragu uspostave srednjovjekovne komune došlo je do novih promjena u odnosima crkvene i civilne vlasti, koja je nakon dugo vremena obnovila autoritet i odvojila se od vlasti gradskog biskupa. Te su promjene, između ostalog, dovele i do novih urbanističkih preobrazbi.

Odvajanje komunalne uprave zahtijevalo je novo gradsko središte civilnog karaktera, koje se smjestilo gotovo na suprotnom kraju grada, podalje od biskupskog središta. Na tom se mjestu i danas nalazi Narodni trg, glavno okupljalište Zadrana i središte gradske uprave, čije dimenzije su s vremenom reducirane, okolni objekti znatno izmijenjeni, a izvorna funkcija zadržana gotovo u kontinuitetu.

Pored niza radova o sakralnoj arhitekturi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Zadra, Pavuša Vežić se u sklopu svojih razmatranja o urbanizmu posvetio i razvoju glavnog gradskog trga. Iako je uloga trga kao upravnog središta došla do izražaja tek u srednjem vijeku, u kontekstu transformacije kasnoantičkog u ranosrednjovjekovni grad važna je Vežićeva napomena o njegovom ranosrednjovjekovnom porijeklu.¹⁵⁴ Zanimljiv je i podatak o crkvi sv. Petra Novog, poznatoj samo iz arhivske građe, koja se sudeći po srednjovjekovnim zapisima nalazila se zapadne strane trga, a neko vrijeme je bila u funkciji gradske vijećnice.¹⁵⁵

Neovisno o ranosrednjovjekovnoj ili kasnijoj organizaciji trga kao novog komunalnog središta, njegov pravilan položaj u odnosu na rimski ulični raster potvrđuje višestoljetno uvažavanje ortogonalne mreže uličnih pravaca, čija dobra očuvanost i danas pruža vjernu sliku urbanizma antičkog Jadera.

Antička tradicija je iznimno važan faktor u ranosrednjovjekovnoj borbi za prevlast među dalmatinskim primorskim gradovima. Stvarnu tradiciju u smislu izravnog nastavljanja urbanog života na mjestu grada iz rimskog doba imali su samo Zadar i Trogir, dok su se Split i Dubrovnik pozivali na tradiciju Salone, odnosno Epidaura, smatrajući se izravnim nasljednicima njihove crkvene i municipalne organizacije. Svakako naj-

By the time of the construction of St. Donatus's, the Zadar forum had completely lost its role as the unique centre of the Classical Antiquity town, and this role had been taken over by the cathedral complex as the new predominant structure, although this also partly rested on the territory of the forum.¹⁵² The episcopal church, with its strong foundations, often managed all segments of civil society, not only religious, and did not miss out on participating in the important activities of the *municipium*, and eventually completely identified itself with it.¹⁵³ Shortly before the establishment of the mediaeval municipality, new changes occurred in the relations between the ecclesiastical and civil authorities, the latter having after a long time regained their authority and become independent of the power of the town bishop. These changes were among the causes of new urban changes.

The independence of the municipal administration required a new urban centre with a civic character which was located almost at the opposite end of the town, far from the episcopal see. On this spot, there is still Narodni Trg (National Square), the main gathering place of the citizens of Zadar and the seat of the town administration, the dimensions of which have been reduced over time, and the surrounding structures significantly amended, though the original function has been preserved almost continuously.

Along with a series of works on sacral architecture in late antique and early mediaeval Zadar, in his considerations on the town's urban character, Pavuša Vežić also deals with the development of the main town square. Although the role of the square as the administrative centre was evident only in the Middle Ages, within the context of the transformation of the late antique town into an early mediaeval town, Vežić's note on its early mediaeval origins is of importance.¹⁵⁴ Data on the church of St. Peter the New is also interesting. This is known only from the archive inventories, and according to mediaeval writings was situated on the western side of the square, and for some time also functioned as the seat of the town council.¹⁵⁵

Independently of the early mediaeval or later organisation of the square as the new communal centre, its regular position in relation to the Roman street grid confirms several centuries of respect for the orthogonal street grid, whose preservation has up to the present provided an authentic picture of urbanism in Classical Antiquity Iader.

152 I. PETRICIOLI, 1958, 66.

153 N. KLAJČ, 1967, 111.

154 P. VEŽIĆ, 1996, 337-358.

155 P. VEŽIĆ, 1996, 339.

152 I. PETRICIOLI, 1958, 66.

153 N. KLAJČ, 1967, 111.

154 P. VEŽIĆ, 1996, 337-358.

155 P. VEŽIĆ, 1996, 339.

poznatiji "slučaj" neutemeljenog pozivanja na ranokršćansku tradiciju zabilježen je na splitskom Crkvenom saboru 925. godine, kada je na temelju legende o salonitanskom biskupu Dujmu (*Domnius*) Split preuzeo primat nad svim dalmatinskim biskupijama, uključujući i ninsku biskupiju na području Hrvatske čime je prekinuta njezina izravna podložnost Rimu, odnosno samom papi.¹⁵⁶ Povijesnu dvojbu oko prvog salonitanskog biskupa Frane Bulić je riješio već početkom XX. stoljeća. U svojem popisu solinskih biskupa, popraćenom objašnjenjima epigrafskih spomenika u kojima se pojedini biskupi spominju, opovrgnuo je stoljetno uvjerenje Splitskana da je Dujam bio prvi solinski biskup, učenik sv. Petra Apostola koji je umro mučeničkom smrću u vrijeme cara Trajana.¹⁵⁷ Smještanje sv. Dujma u drugu polovinu I. stoljeća te povezivanje s apostolom Petrom nema nikakvog povijesnog temelja, no prisutnima na splitskim Crkvenim saborima, dobro usklađena priča bila je dovoljna kako bi salonitanskoj, a potom i splitskoj crkvi kao izravnoj nasljednici, bilo priznato apostolsko porijeklo.

Srednjovjekovni Zadar imao je čvrstu podlogu u vlastitoj antičkoj tradiciji koja mu je omogućila izniman napredak i dominantan položaj. Kako se stvarna veličina grada prvenstveno očituje u njegovoj moći upravljanja teritorijem izvan gradskih zidina, Zadar je imao odlične preduvijete za razvoj. Naime, cijeli antički ager sačuvan je i u ranom srednjem vijeku, i to sa centurijskom mrežom i smjerom limitacije koji se nastavio koristiti u katastarske svrhe, a dobrim dijelom je prepoznatljiv i danas. Rezultati Suićevih istraživanja o veličini zadarskog agera već se desetljećima smatraju mjerodavnima.¹⁵⁸ Zadarski *ager centuriatus*, pa tako i ranosrednjovjekovna *astarea* (naziv za kopneni dio gradskog agera) koja se na njega nastavlja, broji tek 50 centurija, bez otočne centurijacije. Prema tome, ager antičkog Jadera, u usporedbi s ostalim kolonijama u provinciji, spada među najmanje.¹⁵⁹ U novije vrijeme su iznesene nadopune Suićevih istraživanja prema kojima bi zadarski ager trebao biti puno veći, i to čak četverostruko.¹⁶⁰

Gradovi Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar, nezaobilazni su primjeri urbanističkog bogatstva dalma-

Classical Antiquity tradition is an extraordinarily important factor in the early mediaeval struggle for power among Dalmatian coastal towns. Only Zadar and Trogir had an actual tradition in the sense of a direct continuity of urban life when the Roman period ended, while Split and Dubrovnik went back to the tradition of Salona and Epidaurus respectively, considering themselves to be the direct successors of their church and municipal organisations. Undoubtedly, the most famous case of an unfounded reliance on early Christian tradition occurred at the Church Synod of Split in 925 when, on the basis of the legend of the Salonitan Bishop Domnius, Split assumed the primacy over all the Dalmatian dioceses in the territory of Croatia, including the Nin Diocese, thus interrupting its direct subservience to Rome, i.e. the Pope.¹⁵⁶ Frane Bulić resolved the historical doubt concerning the first Salonitan bishop at the beginning of the 20th century. In his list of the Bishops of Solin, which included also the explanations of epigraphic monuments that mentioned individual bishops, he definitively rejected the centuries-old opinion of the citizens of Split that Domnius was the first Bishop of Solin, a disciple of St. Peter the Apostle, who had died a martyr's death at the time of the Emperor Trajan.¹⁵⁷ Dating St. Domnius to the second half of the 1st century and associating him with Peter the Apostle had no historical basis, but to those attending the Church Synod of Split, this story was sufficient to bring about the recognition of the Apostolic origin of the church of Salona and thus also the church of Split as its direct successor.

Mediaeval Zadar had a firm basis in its own Classical Antiquity tradition, which enabled it to make extraordinary progress and achieve a predominant role. As the actual size of a town is primarily indicted by its power to administer the territory outside its walls, Zadar had excellent preconditions for development. The entire Classical Antiquity ager was also preserved throughout the Early Middle Ages, together with the centuriation network and limitation route, which continued to be used for cadastral purposes, and is to a large extent still recognisable even today. The results of Suić's research on the size of the Zadar ager have been considered authoritative for decades.¹⁵⁸ Zadar's *ager centuriatus*, including the early mediaeval *astarea* (the name for the hinterland part of the town ager) as

156 Skraćenu verziju legende o sv. Dujmu kao učeniku sv. Petra vidi kod: F. BULIĆ, J. BERVERLDI, 1913, 14-15.

157 F. BULIĆ, J. BERVERLDI, 1913, 10-19.

158 M. SUIĆ, 1956, 7-17.

159 M. SUIĆ, 2003, 167. Autor iznosi podatke o veličini agera pojedinih kolonija duž istočne obale Jadrana.

156 For an abbreviated version of the legend of St. Domnius as a disciple of St. Peter, see: F. BULIĆ & J. BERVERLDI, 1913, 14-15.

157 F. BULIĆ & J. BERVERLDI, 1913, 10-19.

158 M. SUIĆ, 1956, 7-17.

tinske obale Jadrana, a zajednički im je neprekinuti kontinuitet urbanog življenja, od vremena osnutka do današnjih dana.

Postoje različiti oblici urbanog kontinuiteta, što se može vidjeti i iz ovog naoko nasumičnog odabira gradova: Zadar i Trogir imaju najdužu urbanu tradiciju koja prethodi rimskoj dominaciji Ilirikom, pri čemu se postanak Trogira posebno izdvaja zbog svojeg grčkog porijekla. Dubrovniku i Splitu je zajedničko pozivanje na antičku tradiciju obližnjih središta rimskih kolonija, a dugo se smatralo kako su tek barbarska razaranja Salone, odnosno Epidaura, potaknula njihovo formiranje u smislu novih gradskih središta. Razvoj Splita se posebno izdvaja zbog činjenice da je prvotna gradska jezgra smještena unutar zidova nekadašnje carske palače, dok novije spoznaje o dubrovačkoj gradskoj jezgri pomiču granice njezinog nastanka daleko prije provala Slavena i Avara.

Gradovi su živi svjedoci društvenih promjena i kulturno-povijesnih previranja, koji istovremeno stoljećima održavaju tradiciju svojeg postanka. Ta specifičnost posebno je došla do izražaja na pragu ranog srednjeg vijeka, kada je u posve novim društvenim prilikama antička tradicija bila od presudne važnosti.

Razvoj grada na prelasku iz antike u rani srednji vijek najlošije je osvijetljena faza u sveukupnom procesu poleogeneze na području Hrvatske, što se može uočiti i iz ovog pregleda literature koja se bavi navedenom problematikom. Posve je očit nedostatak studije ili opsežnije sinteze koja bi, srodno Suićevom kapitalnom djelu o antičkom urbanizmu istočne obale Jadrana, obuhvatila sve podatke i rezultate istraživanja kojima danas raspolažemo, te uputila na ključne probleme kasnoantičkog i rano srednjovjekovnog urbanizma, bilo na razini pojedinog grada, šire regije ili Hrvatske u cjelini.

its continuation, only had 50 centuries, not including the centuriation of the islands. Accordingly, the Classical Antiquity Iader ager, compared to other colonies in the province, is among the smallest.¹⁵⁹ Recently, Suić's research results have been challenged by claims that the Zadar ager might have been much larger: up to four times its originally assumed size.¹⁶⁰

The towns of Dubrovnik, Split, Trogir and Zadar are clear examples of the urban wealth of the Dalmatian Adriatic coast, sharing an uninterrupted continuity of urban life from their foundation up to the present day.

There are different forms of urban continuity, as can be seen from this seemingly random selection of towns: Zadar and Trogir have the longest urban tradition, preceding Roman dominance in Illyricum, and the formation of Trogir particularly stands out owing to its Greek origin. Dubrovnik and Split have a common reference to the Classical Antiquity tradition of the nearby centres of Roman colonies, and for a long time it was believed that they were established only after the destruction of Salona and Epidaurus by the barbarians had encouraged their formation as new urban centres. The development of Split particularly stands out due to the fact that the original town nucleus is situated within the walls of the former imperial Palace, while newer findings about the Dubrovnik town nucleus move the border of its formation to a period far earlier than the Slav and Avar invasions.

The towns are living witnesses to the social changes and cultural-historical upheavals, which have also preserved the tradition of their formation for centuries. This can particularly be seen on the eve of the Early Middle Ages, as under completely new social circumstances Classical Antiquity tradition was of crucial importance.

The development of towns during the transition from Classical Antiquity to the Early Middle Ages is the least known stage in the entire polygenesis process on the territory of Croatia, as can be identified from this overview of the literature dealing with the issues. It is evident that a study or more comprehensive synthesis is necessary, which, similar to Suić's work on Classical Antiquity urbanism on the eastern Adriatic coast, would cover all the data and results of research up to the present, and point to the key problems of late antique and early mediaeval urbanism either at the level of an individual town, the wider region or Croatia as a whole.

160 D. MARŠIĆ, 1993, 105-116.

159 M. SUIĆ, 2003, 167. The author provides data on the size of the ager of individual colonies along the eastern Adriatic coast.

160 D. MARŠIĆ, 1993, 105-116.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- BABIĆ, I., 1984. - Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir.
- BABIĆ, I., 1985. - Ivo Babić, Starokršćanski ulomci u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, Split, 25-47.
- BABIĆ, I., 1999. - Ivo Babić, Počeci trogirskog predgrađa u Pasikama, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Zagreb, 123-147.
- BABIĆ, I., 2006. - Ivo Babić, Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru, *Mogućnosti*, 1-3, Split, 131-148.
- BABIĆ, I., 2006a. - Ivo Babić, Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 33, Zagreb, 91-121.
- BASIĆ, I., 2005. - Ivan Basić, Venerabilis presul Iohannes. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću, *Povijesni prilozi*, 29, Zagreb, 7-28.
- BATOVIĆ, Š., 1968. - Šime Batović, Rad Arheološkog muzeja u Zadru u 1965. i 1966. godini, *Diadora*, 4, Zadar, 281-306.
- BELAMARIĆ, J., 1998. - Joško Belamarić, The first centuries of christianity in Diocletian's palace in Split, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, vol. III, Città del Vaticano – Split, 55-68.
- BELAMARIĆ, J., 2003. - Joško Belamarić, The date of foundation and original function of Diocletian's palace at Split, *Hortus artium medievalium*, 9, Zagreb – Motovun, 173-185.
- BENVENUTI, A., 1944. - Angelo de Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Milano.
- BERITIĆ, L., 1956. - Lukša Beritić, Ubikacija nestalih gradjevinskih spomenika u Dubrovniku, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb, 15-83.
- BERITIĆ, L., 1958. - Lukša Beritić, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*, Zagreb.
- BERITIĆ, L., 1962. - Lukša Beritić, Obalna utvrđenja na našoj obali, *Pomorski zbornik*, Zadar, 217-263.
- BERSA, J., 1910. - Josef von Bersa, Ausgrabungen auf dem Campo Colonna zu Zara, *Jahrbuch für Altertumskunde*, IV, Wien, 194-213.
- BRUNELLI, V., 1913. - Vittaliano Brunelli, *Storia di Zara dalle origini al MDCCCXV – parte prima: Storia di Zara dalle origini al MCCCIX*, Venezia.
- BULIĆ, F., BERVALDI, J., (1912.) 1913. - Frane Bulić, Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, uz dodatak: *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*, pretsak iz: *Bogoslovska smotra*, I-IV, 1912; I-II, 1913, Zagreb.
- BULIĆ, F., KARAMAN. LJ., 1927. - Frane Bulić, Ljubo Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb.
- BULIĆ, F., 1904. - Frane Bulić, Ritorovamenti di un'antica chiesa Cristiana nell'anno 1903, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 23, Spalato, 20-26.
- BULIĆ, F., 1906. - Frane Bulić, Sull'anno della distruzione di Salona, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 29, Spalato; prijevod u / translated in: BULIĆ, F., 1984. – *Izabrani spisi* (ur. / ed.: N. Cambi), Split, 291-331.
- CAMBI, N., 1976. - Nenad Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj Jadranskoj obali, *Materijali*, 12, Beograd, 239-277.
- CAMBI, N., 1980. - Nenad Cambi, Trogir u antici, *Mogućnosti*, 10-11, Split, 950-963.
- CAMBI, N., 1980a. - Nenad Cambi, Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom području*, Zagreb, 73-79.
- CAMBI, N., 1981. - Nenad Cambi, Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače, *Kulturna baština*, 11-12, Split, 6-14.
- CAMBI, N., 1999. - Nenad Cambi, Kontinuitet ili diskontinuitet: Kasna antika – rani srednji vijek, *Historijski zbornik*, 52, Zagreb, 107-116.
- CAMBI, N., 2002. - Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb.
- CAMBI, N., 2003. - Nenad Cambi, Toma Arhidakon, Dioklecijan i tetrarsi, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 30, Split, 103-111.
- CAMBI, N., 2005. - Dioklecijanova palača i Dioklecijan, Lik i ličnost, (u: *Dioklecijanova palača*, Katalog izložbe, Split, 1994.), pretsak: *Dioklecijan i Split*, Split, 145-180.
- CONSTANTINUS VII PORPHYROGENNITUS, 2003. - *De administrando imperio liber - O upravljanju carstvom*, (prijevod i komentari N. pl. TOMAŠIĆ), Zagreb.
- ČAČE, S., 1997. - Slobodan Čače, "Kozmografija" Anonima Ravenjanina i počeci Dubrovnika, *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik, 84-96.
- DIOKLECIJANOVA PALAČA, 1994. - Dioklecijanova palača, katalog izložbe / Exhibition Catalogue (ur. / eds.: T. Marasović, N. Cambi), Split.
- DVORŽAK-SCHRUNK, I., 1989. - Ivančica Dvoržak-Schrunk, Dioklecijanova palača od 4. do 7. stoljeća, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 22, Zagreb, 91-105.
- FADIĆ, I., 1986. - Ivo Fadić, Ime prokonzula Cn. Tamphila Vale na zdcu foruma Jadera, *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 409-434.
- FADIĆ, I., 1999. - Ivo Fadić, Gneius Baebius Tamphilus Vala Numonius = "graditelj" foruma, patron Jadera i prvi prokonzul Ilirika, *Histria antiqua*, 5, Pula, 55-66.
- FADIĆ, I., 2008. - Ivo Fadić, Zadar - Trg Petra Zoranića, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, Zagreb, 415-418.
- FISKOVIĆ, C., 1959. - Cvito Fisković, Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika, *Starinar*, 9-10, Beograd, 53-57.
- FISKOVIĆ, I., 1994. - Igor Fisković, Tradicije i inovacije u urbanističkom liku Dubrovnika, *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik, 103-123.
- FISKOVIĆ, I., 1996. - Igor Fisković, Crkvice "Sigurate" u Dubrovniku – ratom oštećen te obnovljen višeznačni spomenik, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20, Zagreb, 58-81.
- FORETIĆ, V., 1988. - Vinko Foretić, Pisana povijesna vrela o najranijim stoljećima Dubrovnika, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području od prahistorije do ranog srednjeg vijeka* (= *Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 12), Zagreb, 9-13.
- GIUNIO, K. A., 1999. - Kornelija A. Giunio, Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju, *Histria antiqua*, 5, Pula, 47-54.
- GOLDSTEIN, I., 1992. - Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu: Bizant na Jadranu od Justinijana do Bazilija I*, Zagreb.

- GUNJAČA, Z., 1984. - Zlatko Gunjača, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka* (= Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8), Zagreb, 253-262.
- HISTORIA SALONITANA, 2003. - Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika (predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik: O. Perić; povijesni komentar: M. Matijević-Sokol; studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo: R. Katičić), Split.
- ILAKOVAC, B., 1982. - Boris Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb.
- IVANIŠEVIĆ, M., 1980. - Milan Ivanišević, Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, *Mogućnosti*, 10-11, Split, 964-992.
- JARAK, M., 1995. - Mirja Jarak, Je li dokazano ranosrednjovjekovno porijeklo rotunde sv. Donata?, *Opuscula archaeologica*, 19, Zagreb, 117-123.
- JURKOVIĆ, M., 1989. - Miljenko Jurković, Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13, Zagreb, 41-48.
- KARAMAN, LJ., 1940. - Ljubo Karaman, O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800., *Hoffillerov Zbornik*, Zagreb, 419-436.
- KARAMAN, LJ., 1962. - Ljubo Karaman, Događaji iz petog stoljeća u Dioklecijanovoj palači, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14, Split, 5-10.
- KATIČIĆ, R., 1997. - Radovan Katičić, Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo: tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik, 39-73.
- KATIĆ, M., 2003. - Miroslav Katić, Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 523-527.
- KATIĆ, M., 2003a. - Miroslav Katić, The late antique town on the eastern Adriatic coast, *Histria antiqua*, 3, Pula, 449-455.
- KLAIĆ, N., PETRICIOLI, I., 1976. - Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine*, Zadar.
- KLAIĆ, N., 1967. - Nada Klaić, Zadar dalmatinska metropola do XII. stoljeća, *Zadarska revija*, 2-3, Zadar, 111-128.
- KLAIĆ, N., 1971. - Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.
- KLAIĆ, N., 1985. - Nada Klaić, *Trogir u srednjem vijeku – javni život grada i njegovih ljudi*, Trogir.
- KOŠČAK, V., 1997. - Vladimir Koščak, Od Epidaura do Dubrovnika, *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik, 5-38.
- KOVAČIĆ, V., 1989. - Vanja Kovačić, Trogir, urbana istraživanja, *Arheološki pregled*, 28, Beograd, 91-93.
- KOVAČIĆ, V., 1993. - Vanja Kovačić, Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira, *Diadora*, 15, Zadar, 291-309.
- KOVAČIĆ, V., 1994. - Vanja Kovačić, Porta dominica, crkva sv. Dujma, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, Split, 51-69.
- LONČAR, M., 1999. - Milenko Lončar, On the description of the Churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar, *Hortus artium medievalium*, 5, Zagreb – Motovun, 235-243.
- MARASOVIĆ, J., MARASOVIĆ, T., 1968. - Jerko Marasović, Tomislav Marasović, *Dioklecijanova palača*, Split.
- MARASOVIĆ, T., 1980. - Tomislav Marasović, Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 99-111.
- MARASOVIĆ, T., 1995. - Tomislav Marasović, *Dioklecijanova palača – svjetska kulturna baština*, Zagreb – Split.
- MARASOVIĆ, T., 2002. - Tomislav Marasović, Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 61-89.
- MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, M., 1986. - Marina Marasović-Alujević, Hagionimi srednjovjekovnog Splita, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 15, Split, 269-304.
- MAROVIĆ, I., 2006. - Ivo Marović, O godini razorenja Salone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99, Split, 253-272.
- MARŠIĆ, D., 1993. - Dražen Maršić, Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), Zadar, 105-116.
- MIGOTTI, B., 1995. - Branka Migotti, Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 34 (21), Zadar, 113-144.
- MILINOVIĆ, D., 1997. - Dino Milinović, Dubrovnik – Ragusium: prilog viđenju nastanka i razvitka grada na kraju kasne antike, *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik, 124-144.
- MÜLLER, W., VOGEL, G., 1999/2000. - Werner Müller, Gunther Vogel, *Atlas arhitekture*, sv. I, Zagreb.
- NIKOLANCI, M., 1985. - Mladen Nikolanci, "Dalmatinska dinastija" i propast Zapadnog rimskog Carstva, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 18, Zagreb, 5-22.
- NOVAK, G., 1928. - Grga Novak, Nekoja pitanja iz istorije srednjovjekovnog Splita. Osnutak grada Splita, *Starohrvatska prosvjeta*, n. s. 1-2, Split, 1-36.
- NOVAK, G., 1972. - Grga Novak, *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII. stoljeća (do propasti Epidauruma)*, Dubrovnik.
- NOVAK, G., 2003. - Grga Novak, *Povijest Splita*, Split.
- PEKOVIĆ, Ž., 1998. - Željko Peković, *Dubrovnik – nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*, Split.
- PEKOVIĆ, Ž., ŽILE, I., 1999. - Željko Peković, Ivica Žile, *Ranosrednjovjekovna crkva Sigurate na Prijekom u Dubrovniku*, Split.
- PETRICIOLI, I., 1958. - Ivo Petricioli, Dva tisućljeća zadarskog urbanizma, *Urbs*, Split, 65-72.
- PETRICIOLI, I., 1958a. - Ivo Petricioli, Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije, *Zbornik Instituta za Historijske nauke u Zadru*, 2, Zadar, 101-124.
- PETRICIOLI, I., 1988. - Ivo Petricioli, Crkva sv. Lovre u Zadru, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 17, Split, 53-73.
- PETRICIOLI, I., VEŽIĆ, P., 1975. - Ivo Petricioli, Pavuša Vežić, Izvještaj o istraživanju i konzervaciji bazilike sv. Tome u Zadru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1, Zagreb, 101-109.
- PETRIĆ, P., 1989. - Perislav Petrić, Sakralna topografija u Staroj gradskoj jezgri Splita, *Kulturna baština*, 19, Split, 272-287.
- PLANIĆ-LONČARIĆ, M., 1990. - Marija Planić-Lončarić, Ceste, ulice, trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29, Split, 157-168.

- POSAVEC, V., 2007. - Vladimir Posavec, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Split.
- PRELOG, M., 2003. - Milan Prelog, *Tekstovi o Dubrovniku*, Zagreb.
- RAPANIĆ, Ž., 1980. - Željko Rapanić, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 74, Split, 189-213.
- RAPANIĆ, Ž., 1988. - Željko Rapanić, Marginalia o postanku Dubrovnika, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području od prahistorije do ranog srednjeg vijeka* (= Izdanja hrvatskog arheološkog društva, 12), Zagreb, 39-49.
- RAPANIĆ, Ž., 1989. - Željko Rapanić, Arheološka istraživanja nakon potresa i počeci Dubrovnika, *Obnova Dubrovnika 1979.-1989.*, Zagreb, 339-345.
- RAPANIĆ, Ž., 1995. - Željko Rapanić, Jedan primjer jadranske poleogeneze, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 11, Zagreb, 63-70.
- RAPANIĆ, Ž., 1995a. - Željko Rapanić, Il patrimonio dell'antichità nella poleogenesi dell'Adriatico orinetale nell'alto medioevo, *Hortus Artium Medievalium*, 1, Zagreb – Motovun, 7-13.
- RAPANIĆ, Ž., 2007. - Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split.
- STOŠIĆ, J., 1986. - Josip Stojić, Sažeti prikaz istraživanja, nalaza i problema prezentacije pod katedralom i Buničevom poljanom u Dubrovniku, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 12, Zagreb, 241-248.
- STOŠIĆ, J., 1988. - Josip Stojić, Prikaz nalaza ispod katedrale i Buničeve poljane u Dubrovniku, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području od prahistorije do ranog srednjeg vijeka* (= Izdanja hrvatskog arheološkog društva, 12), Zagreb, 15-37.
- STRIKA, Z., 2004. - Zvezdan Strika, Kada i gdje se prvi put spominje zadarski biskup?, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 46, Zadar, 31-64.
- SUIĆ, M., 1956. - Mate Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 5, Split, 7-17.
- SUIĆ, M., 1958. - Mate Suić, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, *Zbornik Instituta za Historijske nauke u Zadru*, 2, Zadar, 13-50.
- SUIĆ, M., 1964. - Mate Suić, Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, *Zbornik Zadar*, Zagreb, 117-128.
- SUIĆ, M., 1976. - Mate Suić, Obrambeni sustav i prospektantičkog Zadra s kopnene strane, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio društvenih znanosti*, 14-15, Zadar, 533-553.
- SUIĆ, M., 1977. - Mate Suić, Zadraski forum – stari trg u novom gradu, *Arhitektura*, 160-161 (30), Zagreb, 38-52.
- SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, Zadar u "De administrando imperio" Konstantina Porfirogeneta, *Radovi Zavoda JAZU, Centra u Zadru*, 27-28, Zadar, 5-29.
- SUIĆ, M., 1981a. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar.
- SUIĆ, M., 1996. - Mate Suić, *Odabrani radovi iz stare povijesti hrvatske – Opera selecta* (ur. / ed.: Š. Batović), Zadar.
- SUIĆ, M., 2003. - Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, II. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb.
- VEŽIĆ, P., 1985. - Pavuša Vežić, *Crkva sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru: konzervatorski radovi i rezultati istraživanja*, Zagreb.
- VEŽIĆ, P., 1986. - Pavuša Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 12, Zagreb, 61-177.
- VEŽIĆ, P., 1993. - Pavuša Vežić, Zadar na pragu kršćanstva, *Diadora*, 15, Zadar, 29-54.
- VEŽIĆ, P., 1993a. - Pavuša Vežić, *Episkopalni kompleks u Zadru*, doktorski rad, Zadar.
- VEŽIĆ, P., 1996. - Pavuša Vežić, Platea civitatis Iadre – prostorni razvoj Narodnog trga u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 36, Split, 337-358.
- VEŽIĆ, P., 1999. - Pavuša Vežić, Bazilika Sv. Ivana Krstitelja (Sv. Nediljica) u Zadru – prilog poznavanju ranoromaničke arhitekture u Dalmaciji, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 23, Zagreb, 7-16.
- VEŽIĆ, P., 2001. - Pavuša Vežić, Po čemu je u 10. stoljeću katedrala u Zadru mogla sličiti halkoprateskoj bazilici u Carigradu, *Diadora*, 20, Zadar, 301-313.
- VEŽIĆ, P., 2002. - Pavuša Vežić, *Sveti Donat – Rotonda sv. Trojstva u Zadru*, Split.
- VEŽIĆ, P., 2005. - Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar.
- ŽILE, I., 1997. - Ivica Žile, Naselje prije grada, *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik, 97-123.
- ŽILE, I., 2000. - Ivica Žile, Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre grada Dubrovnika, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 337-346.

UPUTE SURADNICIMA

U časopisu *Archaeologia Adriatica* Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru objavljuju se znanstveni prilozi iz arheologije i srodnih znanstvenih područja.

Časopis izlazi jednom godišnje.

Prilozi se dostavljaju Uredništvu (Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, Obala kralja Petra Krešimira IV., 2, 23000 Zadar) tijekom čitave godine. Nakon recenzentskog postupka prihvaćeni i znanstveno kategorizirani članci objavljuju se u prvom sljedećem svesku.

Prilozi se pišu na standardnom formatu A4 papira dvostrukim prorijedom, tako da na svakoj kartici bude 30 redaka u standardnom pismu *Times New Roman* i veličini fonta 12. U načelu prilozi ne mogu biti veći od 25 kartica teksta, 5 kartica bilježaka i 10 ilustrativnih priloga. Fotografije trebaju biti oštre, crteži jasni, a legende za slike, crteže i sve ostale priloge trebaju biti posebno ispisani.

Uz članak treba priložiti sažetak na jeziku teksta članka. Ako članak nije pisan na hrvatskom jeziku, osim sažetka na jeziku članka, obavezno treba priložiti i sažetak na hrvatskom jeziku. Sažetak treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak. Piše se u trećem licu i izbjegava pasivne glagolske oblike. Optimalan opseg sažetka je oko 250 riječi.

Autori za članak predlažu relevantne ključne riječi.

Bilješke se pišu odvojeno, dvostrukim prorijedom kao i osnovni tekst članka, označene arapskim brojevima (bez zagrada ili točaka) onim redoslijedom kojim se javljaju u članku.

Upute za citiranje

1. Mole se suradnici da u tekstu prilože popis literature prema sljedećim shemama:

CAMBI, N., 2005. - Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split.

CAMBI, N. *et al.*, 2007. - Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, *Rimska vojska u Burnumu / L' esercito romano a Burnum*, Katalozi i monografije Burnum, 2, Drniš – Šibenik – Zadar.

BELOŠEVIĆ, J., 1974. - Janko Belošević, Starohrvatska nekropola uz humak "Materiza" kod Nina, *Diadora*, 6, Zadar, 221-242.

UGLEŠIĆ A., 2000. - Ante Uglešić, Tri ranokršćanska nalaza iz okoliša crkve sv. Križa u Ninu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 38(25), Zadar, 85-91.

2. U bilješkama se citira prema sljedećim primjerima:

N. CAMBI, 2005, 117-142.

N. CAMBI *et al.*, 2007, 22, Sl. 17.

J. BELOŠEVIĆ, 1974, 235, T. IX, 1, 2.

A. UGLEŠIĆ, 2000, 87-88.

Autori trebaju dostaviti rukopis i ostale priloge pohranjene u elektronskom obliku te izlistak.

PRIJEVOD NA ENGLISKI JEZIK / *English translation*
Nina Matetić Pelikan (Etnotrend d. o. o.)

PRIJEVOD NA HRVATSKI JEZIK / *Croatian translation*
Marija Korona (članci Campedelli, Vecchietti)

LEKTURA ZA HRVATSKI JEZIK / *Proof-reading for Croatian language*
Zlata Derossi, Kazimir Šćiran (članak Glavaš)

LEKTURA ZA ENGLISKI JEZIK / *Proof-reading for English language*
Stephen Hindlaugh, Barbara Smith Demo (članci Campedelli, Vecchietti)

GRAFIČKO OBLIKOVANJE KORICA / *Cover design*
Ljubica Marčetić Marinović

RAČUNALNA OBRADA I PRIJELOM / *Layout*
Denis Gospić

NAKLADA / *Edition*
400 primjeraka / *400 copies*

TISAK / *Printed by*
Denona d. o. o., Zagreb

